

——
'ભક્તિ' નું તાત્પર્ય અને 'પુષ્ટિભક્તિમાર્ગ'

——
ડૉ. જયેન્દ્ર સોની

'ભક્તિ' નું તાત્પર્ય અને 'પુષ્ટિભક્તિમાર્ગ'

('ભક્તિ' નું તાત્પર્ય અને 'પુષ્ટિભક્તિમાર્ગ' was one of Dr. Jayendrabhai Soni's message segments which was delivered on mediums like Whatsapp groups and his Facebook account. Here is a collated document of all the messages related to this segment.)

* 'ભક્તિ' નું તાત્પર્ય અને 'પુષ્ટિભક્તિમાર્ગ' (૧) *

ભારતના મૂર્ધન્ય તત્ત્વચિંતક ડૉ. રાધાકૃષ્ણને કહ્યું છે કે "ધર્મ એ આત્મા નો પરમાત્મા સાથે નો 'અધ્યાત્મ યોગ' છે". માનવી નું અસ્તિત્વ સમગ્ર બ્રહ્માંડ જેમાંથી આવિર્ભૂત થયું છે એ 'પરમ તત્ત્વ' નું અંશ રૂપે પ્રકટીકરણ છે. તેથીજ માનવ હૃદય નું પરમતત્ત્વ પ્રત્યેનું આકર્ષણ એક સ્વાભાવિક પ્રક્રિયા છે. મનુષ્યની ઈશ્વર પ્રત્યે રહેવાની ક્રિયા એ એક પ્રકારની ઝંખના છે. તેથી જ તેને કવિઓએ પણ જુદી જુદી રીતે તેની અભિવ્યક્તિ કરી છે. ગુજરાતી કવિ સુંદરમે - "યુગોથી ધીરેલા પ્રખર સહરા ની તરસ" કહી છે , તો કવિવર રવિન્દ્રનાથ ટાગોરે તેને "માં તરફ ધસતા બાલક ની દોટ" બતાવી છે.

એ પરમતત્ત્વ ને સમજવાનો પ્રયાસ વેદ કાલ થી જ પ્રારંભ થયેલો છે . ઉપનિષદોમાં અનેક સ્થાને પરમતત્ત્વ નો ઉલ્લેખ જોવા મળે છે. તેમાં પ્રાચીન ઋષિ મુનિઓએ તે 'સત્'નું - 'પરમતત્ત્વ' નું જે દર્શન કર્યું હતું, તેનું વર્ણન તેમાં પ્રાપ્ત થાય છે. માનવી ની વૈચારિક મર્યાદાઓના કારણે ઈશ્વરને માટે 'પુરુષ' શબ્દ વપરાયો છે. મનુષ્ય પણ પુરુષ નામથી ઓળખાતો હોવાથી 'પરમ તત્ત્વ' માટે "ઉત્તમ પુરુષ" - "પુરુષોત્તમ" સંબોધન કરવામાં આવ્યું છે. પરંતુ તેના વાસ્તવિક સ્વરૂપની અભિવ્યક્તિ કરવાની મર્યાદા ને કારણે વેદોપનિષદ માં તેને "સત્" (REALITY) કહેવામાં આવ્યું છે. તેથી જ ઋગ્વેદ કહે છે, - "એકમ્ સત્ વિપ્રાઃ બ્રહ્મા વદંતિ" (૧.૧૬૪.૪૬). અર્થાત્ એકજ 'પરમતત્ત્વ' ને વિદ્વાનો અલગ અલગ નામ થી સમજાવે છે .અહીં 'સત્' શબ્દ થી 'પરમ તત્ત્વ ' નો જ બોધ અપાયો છે.ક્રમશઃ

(ડૉ. જયેન્દ્ર સોની)

* 'ભક્તિ' નું તાત્પર્ય અને 'પુષ્ટિભક્તિમાર્ગ' (૨) *

આપણા તત્ત્વદૃષ્ટાઓ કહે છે કે બ્રહ્માંડ અગમ્ પરમતત્ત્વ થી વ્યાપ્ત છે . ઈશાવાસ્ય ઉપનિષદ કહે છે - "ઈશાવાસ્યમિદં સર્વમ્ યત્કિંચ જગત્યાં જગત". આ બ્રહ્માંડ નો પ્રત્યેક પદાર્થ 'ઈશ' તત્ત્વનું જ પ્રગટીકરણ છે , જે ઈશતત્ત્વ અવ્યક્ત હોવાના કારણે તેની શબ્દો દ્વારા અભિવ્યક્તિ થઈ શકતી નથી. પ્રત્યેક પદાર્થ માં વ્યાપ્ત રહેલી કોઈક ગૂઢ સત્તા છે જેને જોઈ શકાતી નથી કે શબ્દોમાં તેનું વર્ણન કરી શકાતું નથી. તેમ છતાં તેનો અનુભવ અવશ્ય થાય છે. આપણા અંતઃકરણમાં તેની અનુભૂતિ જરૂર થાય છે.

આપણી પુરાણ કથાઓ, આચાર્યો ની વાણી, સંતો - ભક્તો દ્વારા રચાયેલ કીર્તનો, પદો માં કરવામાં આવેલું વર્ણન તેમણે કરેલા પરમાત્માના અનુભવ ના પુરાવા છે. તે શ્રદ્ધાળુ ભક્તોને થયેલી અનુભૂતિ ની ગાથા

છે, જેને પરમતત્ત્વ ના અસ્તિત્વ ની સાબિતી કહી શકાય.

પરમતત્ત્વ ને પામવા - સમજવાના પ્રયત્નો અનેક પ્રાચીન ઋષિઓ - તપસ્વીઓએ યોગ સાધના દ્વારા કર્યા છે અને તેને સમજાવવા ના પ્રયાસ વેદાદિ શાસ્ત્રોમાં તેમણે કર્યો છે. ઋષિ મુનિઓ એ 'સત્' નું જે દર્શન કરેલું તેનું વર્ણન વિવિધ પ્રકારે ઉપનિષદો માં જોવા મળે છે.

ભગવાન શ્રીકૃષ્ણે ગીતાના સાતમાં અધ્યાયમાં તે અગમ તત્ત્વ વિશે અર્જુનને ઉપદેશ આપતાં કહ્યું છે કે તે 'પરમતત્ત્વ' ને જાણ્યા પછી લોકમાં બીજું વિશેષ જાણવાનું રહેતું નથી (૭/૨). તે પરમાત્મા ને જાણવો, એજ મનુષ્ય નું મુખ્ય કર્તવ્ય છે. તેને જાણ્યા પછી તેને માણી શકાય, તેનો અનુભવ કરી શકાય, તેનો આનંદ મેલવી શકાય !

..... ક્રમશઃ.....

(ડૉ. જયેન્દ્ર સોની)

* 'ભક્તિ' નું તાત્પર્ય અને 'પુષ્ટિભક્તિમાર્ગ' (૩) *

'પરમ તત્ત્વ' ની પ્રાપ્તિ માટે દુનિયામાં જુદા જુદા સમયે અલગ અલગ માર્ગો અનેક મહાપુરુષોએ બતાવ્યા છે, જેના કારણે અનેક ધર્મો અને સંપ્રદાયો અસ્તિત્વ માં આવ્યા છે. સૌ કોઈએ વિભિન્ન પ્રકારની સાધના પ્રણાલી બતાવી છે. બધા જ ધર્મો અને સંપ્રદાયો નું પ્રયોજન આત્મા ના પરમાત્મા સાથે યોગ માટે છે. તદર્થ અનેક સંતોએ - આચાર્યો એ ધર્માચરણ ના અનેક પ્રકારે ઉપદેશ આપ્યા છે. ધર્મને અંતઃકરણની વૃત્તિ કહી શકાય, જે મનુષ્ય માં ઓછા-વત્તા પ્રમાણમાં રહેલી હોય છે, જેના કારણે એ ધર્માચરણ કરવા પ્રેરાય છે.

વેદકાલ થી માંડી આજ પર્યંત અનેક તત્ત્વ-વિચારકોએ ધર્મ વિશે પોતપોતાની સમજ મુજબ ભિન્ન-ભિન્ન રીતે તેની પ્રસ્તુતિ કરી છે. કેટલાક વિચારકોએ ધર્મને જીવનને પરમાત્મા માં જીવવાની રીત બતાવી છે, તો કેટલાકે પરમાત્મા ને પામવાની કેડી બતાવી છે. તેને માટે વિવિધ પ્રકાર ની આચાર પદ્ધતિઓ અસ્તિત્વ માં આવી છે.

ભગવાન ને પ્રાપ્ત કરવાના શાસ્ત્રોમાં મુખ્યત્વે ત્રણ માર્ગો સૂચવવામાં આવ્યા છે. પ્રાચીન કાલ માં યાજ્ઞવલ્ક મુનીએ 'જ્ઞાનમાર્ગ' નો નિર્દેશ કર્યો છે, જનક વિદેહીએ 'કર્મમાર્ગ' બતાવ્યો છે, જ્યારે નારદજી દ્વારા 'ભક્તિમાર્ગ' વડે પ્રભુની પ્રાપ્તિ કરવાના પ્રમાણ પુરાણોમાં ઉપલબ્ધ થાય છે. તેમણે રાચેલા "ભક્તિસૂત્રો" માં ભક્તિનું સ્વરૂપ તેમણે સમાજાવ્યું છે.

ભગવાને ગીતામાં પણ અર્જુનને કર્મયોગ, જ્ઞાનયોગ અને ભક્તિયોગ નો મહિમા વિસ્તાર થી સમજાવ્યો છે અને તેની ઉત્તરોત્તર વિશેષતા બતાવી છે. શ્રીમદ્ ભાગવત તો ભક્તિ ની સંહિતા કહેવાય છે.

આ ત્રણેય માર્ગોની આગવી લાક્ષણિકતાઓ તેમજ મર્યાદાઓ છે. જ્યારે શ્રીવલ્લભાચાર્યજીને તેમના શિષ્યે પુછેલું કે 'કર્મમાર્ગ' મોટો કે 'જ્ઞાનમાર્ગ' ?, ત્યારે તેમણે ખુલાસો કર્યો હતો કે જેને જે માર્ગ રુચે, જેમાં જેની નિષ્ઠા હોય, તેને માટે તે માર્ગ મોટો ગણાય, પરંતુ ઉત્તમ તો 'ભક્તિમાર્ગ' ગણાય કેમકે તેનાથી મનુષ્ય કૃતાર્થ થાય છે.

.....ક્રમશઃ.....

(ડૉ. જયેન્દ્ર સોની)

* 'ભક્તિ' નું તાત્પર્ય અને 'પુષ્ટિભક્તિમાર્ગ' (૪) *

'કર્મમાર્ગ' અને 'જ્ઞાનમાર્ગ' કષ્ટસાધ્ય છે. તેમા ફલ પળ સ્વર્ગાદિ નુ સુખ કે મોક્ષ પ્રાપ્તિ છે. કર્મમાર્ગ નુ ફલ અનિત્ય છે. તે જ્યાં સુધી પુણ્યઉપભોગ થાય ત્યાં સુધી જ હોય છે. તેને માટે દેશ, કાલ, દ્રવ્ય, કર્મ, કર્તા, મન્ત્ર શુદ્ધિ આવશ્યક છે, જે કલિયુગ માં દુર્લભ છે.

જ્ઞાનમાર્ગ માં પરમાત્મા નુ ધ્યાન, યોગ કે સમાધિ, આધ્યાત્મિક ચિંતન તેમજ 'સાધન-ચતુષ્ટય' - શમ, દમ, વૈરાગ્ય ઇત્યાદિ દ્વારા ભગવાન ના સાક્ષાત્કાર નો માર્ગ છે. ગીતામાં પણ ભગવાને સાત્ત્વિક, રાજસ અને તામસ જ્ઞાન ના પ્રકાર બતાવ્યા છે. પરંતુ આ માર્ગે પણ વિરલ પુરુષો જ જઈ શકે છે. તે સર્વને માટે સુલભ નથી.

ત્રીજો માર્ગ છે 'ભક્તિમાર્ગ', જે અન્ય બે માર્ગો થી સરલ છે. આ માર્ગ ભગવાન પ્રત્યે ના પ્રેમ નો માર્ગ છે, જે પાપી કે પુણ્યશાલી, જ્ઞાની કે અજ્ઞાની, સ્ત્રી કે પુરુષ, બ્રાહ્મણ કે શુદ્ર બધા ને માટે ઉપલબ્ધ છે. તેમા ભગવાન ની સ્તુતિ, પ્રાર્થના, ભજન, નામસ્મરણ, જપ, પૂજા અર્ચન વગેરે નો સમાવેશ થાય છે. ગીતામાં તેને 'રાજવિદ્યા' બતાવી છે, અર્થાત મુખ્ય માર્ગ કહ્યો છે. જ્ઞાન અને કર્મ કરતા ભક્તિ ની શ્રેષ્ઠતા બતાવી છે.

ભક્તિ માં ભક્તે પોતાના અહમ્ નો ત્યાગ કરી ભગવાન ની શરણાગતિ સ્વીકારવા ની હોય છે, અને ભગવાન તેની સંપૂર્ણ જવાબદારી પોતાના માથે લે છે. તેથીજ ભગવાન ગીતામાં કહે છે કે "જેઓ અનન્યભાવે મારું ચિંતન કરતા મને ઉપાસે છે, તેમનું યોગ-ક્ષેમ હું વહન કરું છું."

ભક્તિ તત્ત્વ નુ મૂલ વેદ ની સંહિતા માં મળે છે, જેમાં વિભિન્ન દેવોને ઉદ્દેશી ને સ્તુતિ કે પ્રાર્થના કરવામાં આવી છે. તે સ્તુતિઓ માં દાસ્ય તથા સહ્ય ભક્તિ પ્રકટ થાય છે. ઉપનિષદોમાં પણ અનેક સ્થાને ભક્તિ નો સંકેત પ્રાપ્ત થાય છે.

ભક્તિ ના સ્વરૂપ ની વિશેષ છનાવટ 'નારદ પંચરાત્ર' અને શાંડિલ્ય 'ભક્તિસૂત્રો' માં કરવા માં આવી છે. નારદજી ભક્તિને "પરમ પ્રેમરૂપા" કહે છે, જ્યારે શાંડિલ્ય સૂત્રો કહે છે - "ભક્તિ એટલે ભગવાન પ્રત્યે અપૂર્વ અનુરાગ"

(ડૉ. જયેન્દ્ર સોની)

* 'ભક્તિ' નું તાત્પર્ય અને 'પુષ્ટિભક્તિમાર્ગ' (૫) *

'રતિ' એ મનુષ્ય ની મુલભૂત વૃત્તિ નુ નામ છે. રતિ ના ઉચ્ચ સ્વરૂપને 'પ્રેમ' કહેવાય છે, અને પ્રેમ નુ ઉચ્ચ સ્વરૂપ તે 'ભક્તિ'. અર્થાત 'ભક્તિ' એ પ્રેમ નુ જ બીજું નામ છે. પ્રેમ હમેશા ઉત્કટ હોય છે, પણ જ્યારે તે અતિ ઉત્કટ બને છે, ત્યારે તે ભક્તિ માં પરિણમ પામે છે. સામાન્યતઃ પ્રેમ અને ભક્તિ એ બે શબ્દો એકબીજા ના પર્યાય તરીકે વપરાતા હોય છે, છતાં 'પ્રેમ' શબ્દ માનવીય પ્રેમ માટે અને 'ભક્તિ' શબ્દ પ્રભુ પ્રેમ માટે વિશેષ પ્રમાણ માં વપરાય છે.

ભક્તિ અથવા પ્રભુપ્રેમ દરેક મનુષ્ય ના હૃદય માં બીજ રૂપે રહેલ હોય છે. તે એક સહજ વૃત્તિ છે. તે કોઈમા સુષુપ્ત અવસ્થા માં, કોઈમા અંકુરાવસ્થા માં, કોઈમા પ્રફુલ્લાવસ્થા માં, તો કોઈમા ઉન્મત્ત

અવસ્થામા દેખાતી હોય છે. તેનેજ શ્રીકહાપ્રભુજી પ્રેમ - આસક્તિ - વ્યસન એમ ઉત્તરોત્તર ત્રીજી દશા કહે છે. ભક્તિ રૂપે તે શુદ્ધ સ્વરૂપે યિલ્લી ડઠે છે.

પરમાત્માના અંશ રૂપે માનવી નુ અસ્તિત્વ છે. તેથી સહજરૂપે તે પરમ તત્ત્વ તરફ આકરણાય છે. આ એક સ્વાભાવિક પ્રક્રિયા છે. શ્રીમહાપ્રભુજી નિબંધ (પ્રકાશ) મા કહે છે - "સ્નેહ એ ભક્તિ છે. દેવાદિ સંબંધી જે રતિ અથવા પ્રીતિ એનેજ ભાવ કહે છે. રતિ એટલે સ્નેહ. દેવત્વ એટલે માહાત્મ્ય. એ બન્ને ભક્તીના અંગ છે". શાંડિલ્ય સૂત્ર મા પળ કહ્યુ છે, - "સાપરાનુરાક્તિરીશ્વરે". આમ તેમા પળ પરમ નિરૂપાધિક સ્નેહ ને ભક્તિ કહી છે.

નારદ પંચરાત્રમા અને તદનુસાર શ્રીમહાપ્રભુજીએ પળ શાસ્ત્રાર્થ પ્રકરણ - નિબંધમા ભક્તિ ની વ્યાખ્યા કરતા કહ્યુ છે - "માહાત્મ્ય જ્ઞાનપૂર્વક સુદૃઢ અને સર્વતોધિક ભગવાન મા સ્નેહ, તેને ભક્તિ કહેવાય". ભગવાનને આત્મતત્ત્વથી જાળવા થી એમનામા પ્રેમ થાય છે. આમ 'ભગવાનનુ માહત્મ્યજ્ઞાન' અને 'તેમના મા કદી ન ડગે તેવો અન્ય સર્વ થી વિશેષ સ્નેહ' એ બે ભક્તિ ના આવશ્યક અંગ છે.

(ડૉ. જયેન્દ્ર સોની)

* 'ભક્તિ' નું તાત્પર્ય અને 'પુષ્ટિભક્તિમાર્ગ' (૬) *

મનુષ્યની કોડપળ પ્રવૃત્તિ પ્રયોજન વિનાની હોતી નથી. પ્રત્યેક પ્રવૃત્તિ નો કાંઈક હેતુ હોય છે. પ્રયોજન માટે શાસ્ત્રોએ "પુરુષાર્થ" શબ્દ વાપર્યો છે. 'પુરુષ' એટલે જીવાત્મા, જે દેહ રૂપી 'પુર' મા રહેલો છે તે. તેની કેટલિક આકાંક્ષાઓ હોય છે, તેને સાંસારિક સ્થિતિમા જે પ્રયોજન સિદ્ધ કરવાઓ હોય છે, તેને "પુરુષાર્થ" કહે છે. શાસ્ત્રોમા ધર્મ, અર્થ, કામ અને મોક્ષ એમ ચાર પૂરુષાર્થ બતાવવામા આવ્યા છે. ભાગવત ના બીજા અધ્યાયમા આ પુરુષાર્થોના હેતુ નુ વર્ણન કરવામા આવ્યુ છે.

પ્રાણી - મનુષ્ય માત્ર માં સુખ મેલાવવાની સહજ વૃત્તિ હોય છે. તે સુખ ની કામના ને "કામ" પુરુષાર્થ કહ્યો છે. તેને પ્રાપ્ત કરવા માટે "અર્થ" ની એટલેકે વિત્ત આદિ સાધનની આવશ્યકતા હોય છે. આ 'અર્થ' અને 'કામ' બન્ને પુરુષાર્થો ધર્મયુક્ત હોવા જોડે, જેનાથી અંતિમ પૂરુષાર્થ "મોક્ષ" સિદ્ધ થઈ શકે. માટે "ધર્મ" પૂરુષાર્થ ની મહત્તા છે. આમ કા ચાર પુરુષાર્થોમા જેમ 'અર્થ' એ 'કામ' નુ સાધન છે, તેમ 'ધર્મ' એ 'મોક્ષ' નુ સાધન છે. એ રીતે આ ચારેય પુરુષાર્થો સંકલાયેલા છે. પરંતુ અંતિમ લક્ષ્ય 'મોક્ષ' પ્રાપ્ત કરવાનો છે.

શ્રીવલ્લભાચાર્યજી સુબોધિનિજી (૧.૧.૨) માં કહે છે કે ધર્મ અને જ્ઞાન એ બે સાધન છે, જ્યારે પ્રભુનુ પ્રકટ થવુ 'સાધ્ય' છે અને ભગવાનનો સાક્ષાત્કાર થવો તે 'ફલ' છે. ધર્મ એ જીવન ને ધારણ કરનાર હોવાથી ધર્મ વગર નુ જીવન હોડ શકે નહીં. શ્રીવલ્લભાચાર્યજીનુ મંતવ્ય છે (સુ.૧.૧૬.૧૬) કે કોડપળ ધર્મ સ્વાર્થ વશ કરાયેલો હોવો જોડે નહીં, પરંતુ ભગવદ બુદ્ધિથી પ્રેરિત હોવો જોડે. જે ધર્મ કોઈ લૌકિક ઇચ્છાથી કરવામાં આવે, એટલેકે પૈસા, પુત્રાદિ, કીર્તિ કે સત્તા પ્રાપ્ત કરવા માટે કરાતો હોય તો તે 'ધર્મ' ન કહેવાય, પરંતુ ધર્મનો આભાસ માત્ર હોય છે, તે અધર્મ ની જ શાખા છે. ધર્મ 'નીતિ વિરોધી' હોડ શકે નહીં. સાચા ધર્મનુ આચરણ કરવાથી ચિત્તની પ્રસન્નતા અનુભવાય છે, અને તે પ્રાપ્ત થતા લોકેષણા, વિતેષણા કે સત્તા ની લાલસા દૂર થાય છે. ધર્મ નુ મુખ્ય ફલ ભગવાન ની પ્રસન્નતા છે.

(ડૉ. જયેન્દ્ર સોની)

* 'ભક્તિ' નું તાત્પર્ય અને 'પુષ્ટિભક્તિમાર્ગ' (૭) *

મનુષ્ય પોતાના જીવન માં બે વસ્તુઓની ઇચ્છા રાખે છે. (૧) દુઃખ હાનિ , અને (૨) સુખની પ્રાપ્તિ. શ્રીવલ્લભાચાર્યજી સુબોધિનીજી માં કહે છે કે આ બન્ને સસ્તુ મનુષ્ય ના પ્રયાસ થી નહીં, પ્રભુ ની કૃપાથી પ્રાપ્ત થઈ શકે છે. એ હકીકત છે કે પ્રત્યેક મનુષ્ય 'આનંદ' મેલવવા ની ઇચ્છા રાખે છે અને તે માટે પ્રયત્ન કરે છે. શાસ્ત્રો એ તેને જ ધર્મ-અર્થ-કામ-મોક્ષ એ ચાર પુરુષાર્થો રૂપે બતાવ્યા છે, કારણકે તે આનંદ રૂપી પુરુષાર્થ ના જ તે બધા પાસા છે. 'કામ' થી આનંદ મેલવવાનું જ પ્રયોજન હોય છે, જેને માટે તે 'અર્થ' પુરુષાર્થ કરે છે. 'મોક્ષ' પણ આનંદ નું જ એક સ્વરૂપ છે, જેને માટે 'ધર્મ' પુરુષાર્થ બતાવ્યો છે. એટલે કે વસ્તુતઃ જીવન નો પરમ ઓરુષાર્થ તો 'આનંદ' જ છે.

મનુષ્ય સ્વપ્રયત્ને આનંદ મેલવવા મથે છે, જે તે સ્ત્રીસુખ, પુત્રપ્રાપ્તિ, વૃત્તિર્જન, કીર્તિની પ્રાપ્તિ વગેરે માં શોધે છે. પણ તે બધું સુખ મૃગજલ સમાન હોય છે. તે મનુષ્ય ને છેતરે છે અને અંતે દુઃખ માં પરિણમે છે.

ભારતીય દર્શનોમાં 'બંધન અને મુક્તિ' વિશે ચિંતન કરવામાં આવ્યું છે. લગભગ બધી દાર્શનિક વિચારધારાઓ માં 'મુક્તિ' એટલે 'મોક્ષ' વિશે વિચાર કરવામાં આવ્યો છે, અને તેને પ્રાપ્ત કરવાના ઉપાય સૂચવ્યા છે.

મનુષ્યના કર્મ જ તેને બંધન રૂપ બને છે, અને સત્કર્મ તેમજ દુષ્કર્મ બન્ને ના સારા-ખોટા ફલ ભોગવવા માટે અનેક યોનિયો માં જન્મ-મરણ ના ચક્રાવા માં જીવાત્માને ફર્યા કરવું પડે છે, જેના કારણે સુખ-દુઃખ નો અનુભવ કરવો પડતો હોય છે. તેથી શાસ્ત્રોમાં બતાવેલા પુરુષાર્થો નો હેતુ માત્ર દુઃખ ની નિવૃત્તિ જ નથી પરંતુ શાસ્ત્રવત આનંદની પ્રાપ્તિ છે. તદર્થે 'મોક્ષ' ને અંતિમ પુરુષાર્થ કહ્યો છે.

જો કે દિવ્ય આનંદ ની અનુભૂતિ રૂપ મોક્ષ ના સ્વરૂપ ને જુદી જુદી વિચારધારાઓએ પોતપોતાના આધ્યાત્મિક દ્રષ્ટિકોણ થી ભિન્ન ભિન્ન પ્રકારે સમજાવ્યું છે, પરંતુ વેદાન્ત ની પરિભાષા માં જ્ઞાનવાદી દ્રષ્ટિકોણ થી જીવાત્મા પોતે જ પરમાત્મા હોવાનું જ્ઞાન થવું - "અહં બ્રહ્માસ્મિ" ની અનુભૂતિ ને 'મોક્ષ' ની સ્થિતિ બતાવી છે. જ્યારે શ્રીવલ્લભાચાર્યજી સ્વયં "પુરુષોત્તમ" ની પ્રાપ્તિ , શ્રીકૃષ્ણ ની દિવ્ય લીલાઓ ના પ્રત્યક્ષ અનુભવ ને 'મોક્ષ' કહે છે, જે ભગવાન ની નિર્ગુણ ભક્તિ ની ફલશ્રુતિ છે.

(ડૉ. જયેન્દ્ર સોની)

* 'ભક્તિ' નું તાત્પર્ય અને 'પુષ્ટિભક્તિમાર્ગ' (૮) *

સાંસારિક બંધનોમાં થી મુક્ત થવાના ઉપાયો નો વિચાર કરતાં પહેલાં 'મુક્તિ' અથવા 'મોક્ષ' ના સ્વરૂપને તેમજ તેને પ્રાપ્ત કરવાના શાસ્ત્રોએ બતાવેલા માર્ગો વિશે જાણવું જરૂરી ગણાય, વિશેષ કરીને શ્રીવલ્લભાચાર્યજીના દ્રષ્ટિકોણથી, કારણકે તેમણે ભગવદ પ્રાપ્તિ ના લક્ષ ને કેન્દ્રમાં રાખીને જે વિશેષ હેતુથી 'પુષ્ટિભક્તિમાર્ગ' ને પ્રસ્થાપિત - પ્રવર્તિત કર્યો છે, અને તદન્તર્ગત 'ભક્તિ' ના એક વિશેષ સ્વરૂપને

સમાજાવ્યૂ છે, એ પૂર્વભૂમિકા જો આપણે સમજીએ તો જે 'ભક્તિ પૂરુષાર્થ' નો શ્રીવલ્લભાચાર્યજીએ નિર્દેશ કર્યો છે તેનું યથાર્થ રૂપે અનુસરણ કરીને આપણે આપણા અંતિમ લક્ષ્ય ને પ્રાપ્ત કરી શકીએ અને આપણો પૂરુષાર્થ નિર્રર્થક ન જાય !.

વેદાદિ શાસ્ત્રો - ઉપનિષદો, સ્મૃતિઓ, આગમો, તેમજ પુરાણો માં જીવન ના ઉત્કર્ષ માટે મુખ્યત્વે ત્રણ માર્ગોનો નિર્દેશ કરવામાં આવ્યો છે. તે છે - કર્મમાર્ગ, જ્ઞાનમાર્ગ અને ભક્તિમાર્ગ. ભગવાને ગીતામાં આ ત્રણેય માર્ગ વિશે ઉપદેશ આપ્યો છે અને તેનું તારતમ્ય સમજાવ્યું છે.

વેદ ના પૂર્વકાણ્ડ માં વિભિન્ન યજ્ઞ - યાગાદિ તેમજ વિધી - નિષેધ નો નિર્દેશ કરવામાં આવ્યો છે. તેમાં નિત્ય, નૈમિત્તિક , કામ્ય કર્મ, ઇત્યાદિ ની વિસ્તારથી ચર્ચા કરવામાં આવેલ છે. કર્મ ના સિદ્ધાંત પ્રમાણે કોઈ કર્મ કરવામાં આવે ત્યારે તેની ફળ આપવા ની ક્ષમતા ઉત્પન્ન થાય છે જેને 'અપૂર્વ' કહેવાય છે. તે જ્યાં સુધી અપેક્ષિત ફળ ભોગવાઈ ન જાય ત્યાં સુધી રહે છે. કર્મો ની અસર સત્કર્મ અથવા દુષ્કર્મ નું ફળ ભોગવવામાં પરિણમિત થાય છે. જ્યારે સારા ઓછા બન્ને પ્રકારના કર્મોના ફળ સંપૂર્ણપણે ભોગવાઈ જાય અને તે પછી કોઈ પ્રકાર ના કામ્ય-કર્મ ન કરવામાં આવે, એટલે કોઈ હેતુસર કર્મ કરવામાં ન આવે તો તેમજ શાસ્ત્ર આજ્ઞા મુજબ કર્તવ્ય તરીકે નિર્દિષ્ટ નિત્ય કર્મ ચાલુ રહે તો મોક્ષની પ્રાપ્તિ થાય છે. તેમ છતાં 'કર્મ' ની ઉપયોગિતા વિશે વિભિન્ન વિચારધારાઓ નો દૃષ્ટિકોણ ભિન્ન ભિન્ન છે.

(ડૉ. જયેન્દ્ર સોની)

* 'ભક્તિ' નું તાત્પર્ય અને 'પુષ્ટિભક્તિમાર્ગ' (૯) *

વેદ સંમત 'સાંખ્ય' તથા ન્યાય-વૈશેષિક દર્શનોં કર્મ ભાવના નો તીવ્ર વિરોધ કરે છે. સાંખ્ય મત પ્રમાણે પ્રકૃતિથી પુરુષ નો વિવેક કરનારું જ્ઞાન પ્રાપ્ત થાય તો કર્મની જરૂર નથી. તમામ પ્રકારના કર્મો વાસનામાં થી ઉત્પન્ન થાય છે, અને એ વાસનાઓ સૂક્ષ્મ દેહ ધારણ કરે છે. તેના આધારે સ્થુલ દેહ નો ત્યાગ કરનાર જીવાત્મા નવો દેહ ધારણ કરે છે. સંસારમાં જન્મ લેવો તેજ દુઃખ નું કારણ છે. દેહ ધારણ કરીને પૂનઃ જુદા જુદા કર્મો કરવા પડે છે. 'મુક્તિ' મેલવવા માટે આ કર્મની જાલને છેદી નાંખવી જરૂરી હોય છે.

'યોગ દર્શન' ચિત્તવૃત્તિના નિરોધ નો ઉપદેશ આપે છે. 'ન્યાય' તથા 'વૈશેષિક' દર્શનોં બુદ્ધિ જન્ય જ્ઞાન દ્વારા સુખ- દુઃખ ના પ્રશ્નો ઉકેલવાની સલાહ આપે છે. આ ચારેય દર્શનોં 'કર્મમાર્ગ' ને અનુમોદન આપતા નથી. 'પૂર્વ મીમાંસા' ના રચયિતા જૈમિની ઋષિએ કર્મ ની પ્રાધાન્યતા બતાવી છે. તેમના મતાનુસાર કર્મ એજ ઈશ્વર છે, અને તેજ ફળની પ્રાપ્તિ કરાવે છે. પરંતુ શ્રીવલ્લભાચાર્યજી અણુભાષ્ય માં સમજાવે છે કે કર્મ તો જાતે જ જડ છે. કર્મ ના નિયામક અને ફળ આપનારા ભગવાન છે.

જ્ઞાનવાદી શંકરાચાર્યજી કર્મ ને આત્મજ્ઞાન થી વિપરીત માને છે, વિશેષતઃ જ્યારે તે કોઈ અપેક્ષિત ફળ માટે કરવામાં આવતું હોય. ત્યારે તે આત્મ સાક્ષાત્કાર માં બાધારૂપ બની શકે છે, કારણકે તેમના મતે આત્માના સ્વરૂપ નું સાચું જ્ઞાન જ મોક્ષ નું કારણ છે.

કેટલાક આચાર્યોના મતે જ્ઞાનીને પણ કર્મ કરવાની જરૂર હોય છે. તેમ કર્મ કરનારને પણ જ્ઞાન ની જરૂર હોય છે. જ્ઞાન વગર કર્મ તેમજ કર્મ વગર નું જ્ઞાન ધ્યેય પ્રાપ્તિ કરાવી શકતું નથી. ગીતા માં પણ એવો બોધ આપવામાં આવ્યો છે કે મનુષ્યની વાણી, મન કે ઇન્દ્રિયોં તથા બુદ્ધિથી જે કર્મ કરવામાં આવે છે,

તે પ્રભુ પ્રીત્યર્થે જ હોવા જોડે, સ્વભોગ માટે નહીં. ભગવાન કહે છે કે યજ્ઞકર્મ ની જરૂરિયાત સ્વર્ગ ની તુચ્છ કામના માટે નથી, તેમજ આત્મસુખ માટે પણ નથી, પરંતુ ભગવાન ની પ્રસન્નતા માટે છે (૩/૧૩).

ए अर्थमा श्रीवल्लभाचार्यजी पण यज्ञ नी भावना नो स्वीकार करे छे. तेओ सुबोधिनिजी (१०.१७.४१) मा जणावे छे के "कामनाथी करवामा आवेल यज्ञ आधिभौतिक छे, चितनी शुद्धि माटे करवामा आवेल यज्ञ आध्यात्मिक छे, ज्यारे भगवान माटे यज्ञ करवामा आवे ते आधिदैविक यज्ञ कहेवाय, जे उत्तम छे.
(डॉ. जयेन्द्र सोनी)

* 'भक्ति' नुं तात्पर्य અને 'પુષ્ટિભક્તિમાર્ગ' (૧૦) *

શ્રીવલ્લભાચાર્યજીએ સુબોધિનિજીમા અનેક સ્થાને કર્મની આવશ્યકતા શાને માટે છે તે સમાજાવ્યૂ છે. તેઓ વૈદિક કર્મો નો સ્વીકાર કરતાં કહે છે કે "જેમ આયુર્વેદ શારીરિક રોગ દૂર કરવા માટે ઉપયોગી છે, તેમ વૈદિક કર્મો સાંસારિક રોગોને દૂર કરે છે. (સુ.૩૧.૩.૩૪). જેવીરીતે ખેતરમાં વાવેલું બીજ જેવા પ્રકારનું હોય, તેવું ફલ મળે, તેમ કર્મ જેવા પ્રકારનું કરવા માં આવે તેવું તેનું ફલ પ્રાપ્ત થાય છે. (સુ.૧.૩.૭). તેઓ સમજાવે છે કે કર્મોને વિષ જેવા માનવા પણ જેમ વિષને અન્ય દ્રવ્યોની ભાવના આપવામાં આવે તો ભયંકર રોગ મટાડે છે, તેમ જ્ઞાન આને ભક્તિની ભાવના થી કર્મો કરવામાં આવે, અર્થાત પ્રભુની પ્રસન્નતા માટે કારવા માં આવે તો સારું ફલ પ્રાપ્ત થાય છે. જો નજીવા સુખની ઇચ્છા થી કર્મ કરવામાં આવે તો કર્મ દુઃખ આપે છે, પણ તેનો ભગવાન સાથે સમ્બન્ધ જોડવાથી તે સુખરૂપ બને છે. (સુ.૩.૮.૨૦).

ગીતા માં પણ ભગવાને 'કર્મ' નું તત્ત્વાજ્ઞાન સમજાવ્યું છે. તેમાં ફલની આશા વિના કર્મ કરવાનો ઉપદેશ ઉપાયો છે. કર્મનું ફલ ભગવાન આપે છે. (૨/૪૭). આવોજ ખુલાસો શ્રીમહાપ્રભુજીએ અણુભાષ્ય (૩.૨.૩૮) માં પણ કર્યો છે, ફલ તો ભગવાન જ આપે છે. પ્રત્યેક મનુષ્યે કર્મ કરવાના જ હોય છે, જો તે સ્વયં કરવાની ઇચ્છા ન કરે તો પ્રકૃતિ તેની પાસે કરાવે છે (૩/૫). મનુષ્યે કર્મ પોતાની સ્વેચ્છા મુજબ ન કરતા શાસ્ત્ર આજ્ઞા પ્રમાણે કરવા જોડે (૧૬/૨૪). ગીતા સમજાવે છે કે "હું કર્તા છું" એવી બુદ્ધિ રાખીને કોઈ કર્મ ન કરવું જોડે, પરંતુ ઈશ્વર કર્મ ના પ્રેરક છે, તેમ જાણવું જોડે.

શ્રીવલ્લભાચાર્યજીએ ભાગવત અને ગીતા ના આધારે 'નિષ્કામ કર્મ' નો ઉપદેશ આપ્યો છે. ભગવાન પરત્વે કરવામાં આવેલા કર્મ પાપનાશક બને છે, તેમજ ચિત્ત તથા અંતઃકરણ ની શુદ્ધિ કરે છે, જેના કારણે તે જ્ઞાન અને ભક્તિ માટે સહાયક બને છે. કારણકે "પુરુષોત્તમ" ની પ્રાપ્તિ માટે તો 'ભક્તિ' જ માત્ર સાધન છે. તેઓ સ્પષ્ટતયા કહે છે કે યજ્ઞ, દાન, તપઃ, યોગ ઇત્યાદિ સ્વયં પ્રભુની પ્રાપ્તિ કરાવી શકતા નથી, પરંતુ તે ભક્તિ ના અંગભૂત છે, અર્થાત તેમના મતે કર્મ ની આવશ્યકતા અંતઃકરણ ની શુદ્ધિ માટે છે.

(डॉ. जयेन्द्र सोनी)

* 'भक्ति' नुं तात्पर्य અને 'પુષ્ટિભક્તિમાર્ગ' (૧૧) *

શાસ્ત્રોમાં ભગવદ સાક્ષાત્કારનો બીજો માર્ગ 'જ્ઞાનમાર્ગ' બતાવ્યો છે. જ્ઞાન માત્ર ઇન્દ્રિયજન્ય કે બુદ્ધિજન્ય

જ નહીં, પરંતુ શાસ્ત્ર દ્વારા મેલવેલું જ્ઞાન કહ્યું છે. શંકરાચાર્યજી બ્રહ્મ ને 'જ્ઞાન - સ્વરૂપ' બતાવે છે. તેથી બ્રહ્મજ્ઞાન પ્રાપ્ત થવાથી "અહં બ્રહ્માસ્મિ" નો અનુભવ થાય છે, તેમ સમજાવે છે. બ્રહ્મવિદ્યા પ્રાપ્ત કરવા માટે 'સાધન ચતુષ્ટય' - વૈરાગ્ય, નિત્ય-અનિત્ય વસ્તુ નો વિવેક, તપઃ અને મુમુક્ષતા આવશ્યક છે. તેઓ શ્રુતિ વચન "તત્ત્વમસિ" ને મહાવાક્ય ગણી જીવ વાસ્તવ મા બ્રહ્મ જ છે, તેમ પ્રતિપાદન કરે છે. અર્થાત જો આત્મા જ પરમાત્મા છે તેવું જ્ઞાન થાય તો બ્રહ્માનુભવ થઈ શકે તેમ શંકરાચાર્યજી નો મત છે. તેને માટે તેઓ વેદ, ગીતા અને બ્રહ્મસૂત્ર -પ્રસ્થાનત્રયી ને માધ્યમ ગણાવે છે. જ્યારે 'આત્મા' નું યથાર્થ જ્ઞાન થાય કે તે પોતેજ બ્રહ્મ છે, તેવો અહેસાસજ મુક્તિ છે.

જ્ઞાનમાર્ગ નું અંતિમ ફલ મોક્ષ કે અક્ષરબ્રહ્મ ની પ્રાપ્તિ છે, પુરુષોત્તમ ની પ્રાપ્તિ નથી, જે ભક્તિમાર્ગ થી પ્રાપ્ય છે. શ્રીવલ્લભાચાર્યજીના મતે 'વૈદિક જ્ઞાનમાર્ગ' માં જ્ઞાન નો વિષય 'અક્ષરબ્રહ્મ' છે. તેના વિશેષ જ્ઞાન થી અવિદ્યા નો નાશ થતાં ગણિતાનંદ ની પ્રાપ્તિ અથવા સ્વરૂપ લાભ થાય છે જેને 'બ્રહ્માનંદ' કહ્યો છે. તે જ્ઞાનમાર્ગ નું ઉચ્ચત્તમ ફલ છે. મર્યાદામાર્ગીય માટે "અક્ષર" નું જ્ઞાન બ્રહ્મભાવ નું કારણ છે, જે પુરુષોત્તમ સાથે 'અવિનાશ' -અભિન્નતા ની પૂર્વાવસ્થા છે.

હકીકત માં શંકરાચાર્યજી દ્વારા પ્રવર્તિત જ્ઞાનમાર્ગ મુજબ અવિદ્યાના નાશ થી આત્મા (સ્વ) ની ઓછા થાય છે, બ્રહ્મના જ્ઞાન નો નિર્દેશ નથી. શાંકર મત પ્રમાણે પ્રારબ્ધ કર્મો, જેનું કારણ અવિદ્યા છે, તેનો નાશ થતો નથી, તેથી જ્ઞાન દ્વારા અવિદ્યા નું દમન થાય છે, તેનો સંપૂર્ણ નાશ થતો નથી. (K.Narayan).

ભગવાને ગીતા મા પળ પોતાની પ્રાપ્તિ માટે જ્ઞાન અને જ્ઞાનયોગ નો મહિમા સમજાવ્યો છે. તેમ છતાં, કર્મમાર્ગ અને જ્ઞાનમાર્ગ સર્વને માટે સુલભ નથી. આનો નિર્દેશ આગલ કહ્યું તેમ શ્રીવલ્લભાચાર્યજી ના પોતાના શિષ્યને આપેલા ઉત્તર મા મળે છે કે "જેના મન માં જે માર્ગ દૃઢ થાય, જે માર્ગ માં વિશ્વાસ હોય એજ માર્ગ મોટો, પરંતુ, મોટો ભક્તિમાર્ગ છે, જેમાં જીવ કૃતાર્થ થાય છે, અને જ્ઞાનમાર્ગ તથા કર્મમાર્ગ માં કઠિનાઈ થી કૃતાર્થ થવાય છે.

(ડૉ. જયેન્દ્ર સોની)

* 'ભક્તિ' નું તાત્પર્ય અને 'પુષ્ટિભક્તિમાર્ગ' (૧૨) *

મોક્ષ અથવા ભગવદ સાક્ષાત્કાર નો ત્રિજો માર્ગ શાસ્ત્રોએ "ભક્તિમાર્ગ" બતાવ્યો છે. જેવી રીતે 'કર્મ ભાવના' આને 'જ્ઞાન ભાવના' અનુક્રમે વેદના પૂર્વકાણ્ડ અને જ્ઞાનકાણ્ડ મા થી પ્રાપ્ત થાય છે, તેમ વેદ ની સંહિતાઓ મા વિભિન્ન દેવોને ઉદ્દેશીને લખાયેલા સૂક્તોં માં 'ભક્તિ તત્ત્વ'નો નિર્દેશ મળે છે. તેના મંત્રદૃષ્ટા ઋષિઓએ કરેલી સ્તુતિ અને પ્રાર્થના તેમાં જોવા મળે છે, જે ભક્તીના અંગરૂપ છે. તેમાં ઋષિઓએ દેવ નું મહત્ત્વ દર્શાવી 'વંદન' કર્યા છે, તો ક્યાંક 'દાસ્ય ભાવ' કે 'સહ્ય ભાવ' વ્યક્ત જારવા મા આવ્યો છે.

ઋગ્વેદ ના ઋષિ કહે છે કે "સર્વત્ર પરમાત્મા ને ચાહનારી મારી વૃત્તિયો જેમ ગાય પોતાના સમૂહ પાછલ જાય છે, તેમ જાય છે". અન્યત્ર કહે છે -હે સમર્થ પ્રભુ, જેવીરીતે પોતાને ચાહનાર પતિને તેને ચાહતી પત્ની સ્પર્શ કરે છે, તેમજ મારી વૃત્તિયો તને સ્પર્શ કરે છે". આ વચનો મા 'પ્રેમમલક્ષણા ભક્તિ' નો નિર્દેશ મેલ છે.

મુંડક ઉપનિષદ્ મા જીવાત્મા અને પરમાત્મા નો સંબંધ સહ્યભાવે દર્શાવવામાં આવ્યો છે. આથી એમ્

કહી શકાય કે ભક્તિ ની સંકલ્પના વેદકાલીન છે. છાન્દોગ્ય ઉપનિષદ માં યાજ્ઞવલ્ક અને ગાર્ગી ના સંવાદ માં જનાવવા માં આવ્યું છે કે "દુનિયા ના કોઈપણ પ્રેમવિષયો સ્વતંત્રપણે સુખ આપી શકતા નથી, પણ એ પરમાત્મા ના પ્રેમ સ્વરૂપો છે, એમ સમાજવુ જોડે".

વૈદિક સાહિત્ય પછી મહાભારત મા 'નારાયણ પર્વ' માં નારદ અને નારાયણ વચ્ચે સંવાદ છે, જેમાં 'ભક્તિ' ને મુખ્ય સાધન માન્યતા આપી છે. ગીતા જે મહાભારત નો જ વિભાગ છે, તેમાં વિશેષ રીતે ભક્તિ નું જ માહાત્મ્ય સમજાવવામાં આવ્યું છે. તેમાં કર્મ અને જ્ઞાન ને સાધનોં બતાવ્યા છે, છતાં તેને ભક્તિ ના મુખ્ય અંગ કહ્યા છે. તેનો સમગ્ર બારમો અધ્યાય જ 'ભક્તિયોગ' તરીકે નિરૂપિત છે, અને છેલ્લો અઢારમા અધ્યાય મા આત્મનિવેદન અને શરણાગતિ નો ઉપદેશ ભગવાને આપેલો છે. તે 'આત્મનિવેદન ભક્તિ' નો નિર્દેશ કરે છે.

(ડૉ. જયેન્દ્ર સોની)

* 'ભક્તિ' નું તાત્પર્ય અને 'પુષ્ટિભક્તિમાર્ગ' (૧૩) *

શંકરાચાર્યજીની જ્ઞાનવાદી વિચારધારા થી વિપરીત નવમી શતાબ્દીથી સમગ્ર ભારત મા વિવિધ 'ભક્તિ સંપ્રદાયો' અસ્તિત્વ માં આવ્યા છે, જેમણે મોક્ષ પ્રાપ્તિ અથવા ભગવદ સાક્ષાત્કાર માટે "ભક્તિ" ની મુખ્યતા ને પ્રતિપાદિત કરી છે. નવમી શતાબ્દિમાં નાથમુનિ દ્વારા દક્ષિણ ભારત માં 'આલવાર સંતો' માં કૃષ્ણભક્તિ નો વ્યાપક પ્રચાર થયેલ હતો. તેમની વિવિધ રચનાઓ મા ભક્તિની અદ્ભુત જાંચિ થાય છે. તેજ સમય દરમિયાન ઉત્તરભારત માં પણ અનેક સ્થાનોમા ભક્તિ સંપ્રદાય નો પ્રચાર એવં અનેકવિધ પ્રસાર થયો હતો.

નાથમુનિ પછી તેમના પૌત્ર યામુનાચાર્યે તેમજ તેમના ઉત્તરાધિકારી રામનુજાચાર્યે ભક્તિમાર્ગ નો વિસ્તાર કર્યો હતો. તેથી તેઓ ભક્તિ સંપ્રદાય ના મુખ્ય પ્રતિપાદક તરીકે મનાય છે. તેમણે શંકરાચાર્યજીના માયાવાદ ના સિદ્ધાન્ત નુ ખંડન કરી "વિશિષ્ટાદ્વૈતવાદ" પ્રતિપાદિત કર્યો છે. તેમના મતે ભગવાન ભક્તો ઉપર અનુગ્રહ કરવા તેમની સામે પાંચ રૂપે પ્રકટ થાય છે : "અર્ચા", જે મૂર્તિ સ્વરૂપે મંદિરોમાં, ઘરોં માં સ્થાપિત કરવામાં આવે છે, "વિભવ" જે વિવિધ અવતારો ના રૂપે પ્રકટ થાય છે, "વ્યૂહ", જે ભગવાન ના ચાર વ્યૂહ -વાસુદેવ, સંકર્ષણ, પ્રદ્યુમ્ન અને અનિરુદ્ધ છે, "સૂક્ષ્મ" અર્થાત નારાયણ સ્વરૂપ, અને "અંતર્યામી", જો પ્રત્યેક જીવાત્મા માં સ્થિત પ્રેરક તત્ત્વ છે. તેઓ સૃષ્ટિની ભગવાન ની લીલા માને છે.

રામાનુજાચાર્યે સ્થાપેલા "શ્રી સંપ્રદાય" સહિત તેમના અનુગામી આચાર્યો દ્વારા કુલ ચાર "ભક્તિ સંપ્રદાયો" અસ્તિત્વ માં આવ્યા છે. "શ્રી સંપ્રદાય" ઉપરાન્ત મધ્વાચાર્ય દ્વારા "બ્રહ્મ સંપ્રદાય", નિમ્બાર્કાચાર્ય દ્વારા "સનક સંપ્રદાય" અને તેરમી શતાબ્દી માં વિષ્ણુસ્વામી દ્વારા "રૂદ્ર સંપ્રદાય". આ ચારેય સંપ્રદાયોં માં વિશેષતઃ કૃષ્ણભક્તિ નુ પ્રાધાન્ય રહેલુ છે. વિષ્ણુસ્વામી ના રૂદ્રસંપ્રદાય ની પરંપરા માં પંદરમી શતાબ્દી માં આચાર્ય શ્રી વલ્લભે ભક્તિ ને વિશેષ ઊંચાઈએ પહોંચાડી "પ્રેમલક્ષણા ભક્તિ" નુ વિશિષ્ટ સ્વરૂપ સમજાવી "પુષ્ટિ સંપ્રદાય" પ્રગટ કર્યો / પ્રવર્તિત કર્યો છે. તેમાં પૂર્વે પ્રચલિત વેદ વિહિત 'મર્યાદા ભક્તિ' થી વિલક્ષણ 'પુષ્ટિ ભક્તિ' ની આગવી ઓળખ છે. પુષ્ટિ સંપ્રદાય ને "વલ્લભ સંપ્રદાય" પણ કહેવાય છે.

(ડૉ. જયેન્દ્ર સોની)

* 'ભક્તિ' નું તાત્પર્ય અને 'પુષ્ટિભક્તિમાર્ગ' (૧૪) *

ઉપરોક્ત ચારેય ભક્તિ સપ્રદાયોની દાર્શનિક વિચારધારાઓ માં ક્યાંક ભેદ અને ક્યાંક સમાનતા રહેલી છે. પરંતુ તે સર્વે ની સાધના પ્રણાલી શ્રીકૃષ્ણ ના કોઈક સ્વરૂપ ની 'ભક્તિ' છે.

રામાનુજાચાર્ય નો મત 'વિશિષ્ટાદ્વૈત વાદ' કહેવાય છે જે બ્રહ્મને સૃષ્ટિકર્તા, કર્મફલદાતા, નિયંતા અને અંતર્યામી માને છે. તેઓ જીવ અને જગતં ને બ્રહ્મ નુ શરીર બતાવે છે, અને તેમની વચ્ચે એક વિશિષ્ટ પ્રકાર નો અદ્વૈત સંબંધ છે, તેમ પ્રતિપાદન કરે છે. તેમણે મુક્તિના શ્રેષ્ઠ સાધન તરીકે ભગવાનની શરણાગતિ સ્વીકારી ઉપાસનાત્મક ભક્તિ બતાવી છે, જેના દ્વારા જીવ પ્રભુની પ્રાપ્ત કરી શકે છે. તેમના ગ્રંથોમાં 'શ્રીપતિ' - લક્ષ્મીપતિ વિષ્ણુ, 'નારાયણ ના નામનો ઉલ્લેખ જોવા મળે છે. તેમણે શૂદ્રોને પણ ભક્તિના અધિકારી ગણ્યા છે. તેઓ કર્મ અને જ્ઞાન ને ભક્તિ ના પૂરક માન્યા છે અને પ્રભુની કૃપા પ્રયત્ન દ્વારા પ્રાપ્ત થાય છે. દક્ષિણ ભારતમા ભક્તિ આંદોલન ને વેગ આપવામાં તેમનું વિશિષ્ટ યોગદાન છે.

તેમના થી અલગ બારમી શતાબ્દી માં મધ્વાચાર્યે 'દ્વૈતવાદ' ની વિચારધારા પ્રસ્તુત કરી જીવ, જગત અને બ્રહ્મ વચ્ચે પાંચ પ્રકારે તાત્વિક ભેદ બતાવ્યા છે. તેઓ ઈશ્વરને સર્વથા વિલક્ષણ, અપરિમિત, સર્વજ્ઞ, અનંત શક્તિ માને છે. તેમના મતે જીવ ભગવાન નો અનુચર છે તેથી તેમાં સ્વતઃ કાર્ય કરવાની ક્ષમતા હોતી નથી. તેઓ વાસ્તવિક સુખાનુભૂતિને 'મુક્તિ' માને છે, જેના સાયુજ્યાદિ ચાર પ્રકાર છે. મુક્તિ ના શ્રેષ્ઠ ઉપાય તરીકે તેમણે 'અનન્યા ભક્તિ' નો ઉપદેશ આપ્યો છે.

૯ શ્રેણિમા ત્રિજા આચાર્ય નિમ્બાર્કાચાર્ય થઈ ગયા જેમણે 'દ્વૈતાદ્વૈત વાદ' નુ પ્રતિપાદન કર્યું છે. તેઓ બ્રહ્મ અને જીવ નો સંબંધ વ્યવહાર દશામાં 'દ્વૈત' અર્થાત ભિન્ન, પરંતુ પરમાર્થ દશા માં 'અદ્વૈત' માને છે. તેમના મતે ઈશ્વર સગુણ, નિર્દોષ છે, જેમને તેઓ પરબ્રહ્મ, નારાયણ, ભગવાન, કૃષ્ણ, પુરુષોત્તમ આદિ નામો થી સંબોધે છે. તેમના મતે ભગવાન કૃષ્ણ પરબ્રહ્મ છે અને જીવ પ્રપતિ દ્વારા ભગવાન ના અનુગ્રહ નો અધિકારી બને છે. તેના કારણે તેનામાં ભક્તિ નો ઉદય થાય છે, જેનાથી તેને ભગવાન ના સાક્ષાત્કાર ની સિદ્ધિ પ્રાપ્ત થાય છે. આ સંપ્રદાય મા રાધા ને ભગવાન કૃષ્ણ ની આલ્હાદિની શક્તિ - સર્વેશ્વરી માની તેમની પણ ઉપાસના કરવામાં આવે છે.

(ડૉ. જયેન્દ્ર સોની)

* 'ભક્તિ' નું તાત્પર્ય અને 'પુષ્ટિભક્તિમાર્ગ' (૧૫) *

ચૌથો ભક્તિ સંપ્રદાય - 'વિષ્ણુસ્વામી દ્વારા સ્થાપિત 'રૂદ્ર સંપ્રદાય' છે, જેમની પરમ્પરામા 'વલ્લભ સંપ્રદાય' અથવા 'પુષ્ટિ સંપ્રદાય' પ્રચલિત થયેલ હોવાનું મનાય છે. વિષ્ણુસ્વામી રચિત એક માત્ર પ્રાપ્ત ગ્રંથ 'સર્વજ્ઞ સૂક્ત' માં ઈશ્વરને સચ્ચિદાનંદ સ્વરૂપ બતાવ્યું છે જે પોતાની આલ્હાદિની શક્તિથી આશિષ્ટ છે. તેમાં માયાને ઈશ્વરને આધીન અને જીવ ને અવિદ્યા દ્વારા આચ્છાદિત બતાવ્યા છે. તેના કારણે જીવને દુઃખ ભોગવવું પડે છે. તેમના દ્વારા સ્વીકૃત 'અદ્વૈત' માયા રહિત હોઈ 'શુદ્ધાદ્વૈત' હોવાનું મનાય છે. તેઓ કૃષ્ણઉપાસક

હતા અને કૃષ્ણ ને જગતનું મૂલ સત્ય તથા પરાત્પર બ્રહ્મ રુપે સ્વીકારતાં હતાં તથા ભક્તિને ઈશ્વર પ્રાપ્તિનું સર્વોત્કૃષ્ટ સાધન રુપે સ્વીકારતા હોવાનું કહેવાય છે.

આમ છતાં અલગ અલગ કાલમાં ચાર વિષ્ણુસ્વામી થયેલા હોવાથી કોના દ્વારા 'રૂદ્ર સંપ્રદાય' સ્થાપવામાં આવ્યો હતો, અને એ નામની સાર્થકતા શું, તે વિશે અનિશ્ચિતતા પ્રવર્તે છે. પરંતુ શ્રીયદુનાથજી વિરચિત 'વલ્લભ દિગ્વિજય' ગ્રંથ માં વિષ્ણુસ્વામી સંપ્રદાય ના નામનો ઉલ્લેખ મળે છે, જેમાં તેઓ દક્ષિણ ના રાજા વિજય ના રાજગુરુ દેવસ્વામીના પુત્ર હોવા નું બતાવ્યું છે. તેમના દેવદર્શન, શ્રીકંઠ આદિ અનેક શિષ્યો દ્વારા તેમના સંપ્રદાય નો પ્રચાર કરવામાં આવ્યો હતો, પરંતુ બૌદ્ધો દ્વારા તેમના મંદિરો તથા ગ્રંથો નો નાશ કરવામાં આવેલ હોવાથી અન્ય પ્રમાણ ઉપલબ્ધ નથી.

વાસ્તવમાં આપણે શ્રીવલ્લભાચર્યજી દ્વારા ભક્તિ ના જે સ્વરૂપ ને સમાજવા કોશિશ કરી રહ્યા છીએ તેના મૂલ પ્રાચીન ભક્તિ સંપ્રદાય ની પરંપરા માં પ્રતિપાદિત થયેલ છે, તેમ સ્વીકારવા નોજ આશય છે. કર્મ, જ્ઞાન અને ભક્તિ ના વિવિધ માર્ગો માં ભક્તિ ની વિશેષતા સમાજવા માટે જ વિભિન્ન ભક્તિ સંપ્રદાયોં ની વિવિધ દાર્શનિક વિચારધારાઓ નું સંક્ષિપ્ત અવલોકન કરવાનો આશય રહેલો છે, જેથી ભક્તિ ના યથાર્થ સ્વરૂપ ને જાણી શકાય અને જેને શ્રીવલ્લભાચર્યજીએ પરમ ફલ રૂપા બતાવી છે, તેનું હાર્દ સમજી શકાય.

ઉપરોક્ત તાત્વિક ચર્ચા ની પૃષ્ઠભુમિમાં જો આપણે ભક્તિના તાત્પર્ય ને સમજી શકીએ તો મહાપ્રભુ શ્રીવલ્લભાચર્યજી દ્વારા સ્થાપાયેલા 'પુષ્ટિભક્તિમાર્ગ' ને અનુસરવામાં આપણી નિષ્ઠા દૃઢ બની શકે.

(ડૉ. જયેન્દ્ર સોની)

* 'ભક્તિ' નું તાત્પર્ય અને 'પુષ્ટિભક્તિમાર્ગ' (૧૬) *

ઉપરોક્ત ભક્તિ સંપ્રદાયો ઉપરાન્ત પળ કેટલાક અન્ય સંપ્રદાયોં પ્રાચીન સમય થી અસ્તિત્વ માં આવેલા છે, જેવાકે રાધાવલ્લભ સંપ્રદાય, ચૈતન્ય સમપ્રદાય, હરિદાસી સંપ્રદાય વગેરે, જેમાં મુખ્યત્વે કૃષ્ણ ના સ્વરૂપ અથવા રાધાકૃષ્ણ ના વિગ્રહ ની ઉપાસના કરવાંની પદ્ધતિઓ અપનાવવામાં આવી છે.

રામાનુજ સંપ્રદાય માં લક્ષ્મીપતિ વિષ્ણુ કે નારાયણ ને ઉપાસ્ય દેવ માનવા મા આવે છે, જેમની આરાધના દાસ્ય ભાવથી તેમના શરણાગત થઈને કરવામાં આવતી હોય છે. તેમાં પાંચરાત્ર સિદ્ધાન્ત મુજબ વિવિધ પ્રકારે પૂજા વિધિ નિર્ધારિત કરવામાં આવી હોય છે. દક્ષિણમાં થઈ ગયેલ આલવાર ભક્તોમાં માધુર્ય ભાવ ની પ્રાધાન્યતા પળ જોવા મળે છે.

માધ્વ સંપ્રદાયમાં ભાગવત પુરાણ ના આધારે પૂર્ણતઃ પૂજા પદ્ધતિ સ્વીકારવામાં આવી છે, અને તદનુસાર કૃષ્ણ ભક્તિ કરવા માં આવે છે. તેમનામાં પળ સમર્પણ અને શરણાગતિ ના ભાવ ની વિશેષતા છે. નિમ્બાર્ક સંપ્રદાયમાં રાધાકૃષ્ણ ના યુગલ સ્વરૂપ ની ઉપાસના કરવાનું વિધાન છે, જેમાં રાધા સહિત કૃષ્ણ ની પૂજા - અર્ચના તેમજ તેમનું ધ્યાન ઇત્યાદિ કરવા મા આવે છે.

રાધાવલ્લભ સંપ્રદાય માં કૃષ્ણ ની આરાધના તથા પ્રેમસ્વરૂપા રાધા ની પ્રધાનતા છે, જેની પૂજા કૃષ્ણ ની સાથે કરાવામાં આવે છે. તેમાં ભક્તિરસ ની વિશેષતા જોવા મળે છે. ચૈતન્ય સંપ્રદાય મુજબ શ્રીકૃષ્ણ જ અનંત શક્તિયુક્ત અનાદિ પરમ તત્ત્વ હોવાથી રાધાકૃષ્ણ ની દિવ્ય લીલાઓ ના આસ્વાદન દાસ્ય, સખ્ય, વાત્સલ્ય તથા માધુર્ય ભાવથી કરવામાં આવે છે. આ સંપ્રદાય માં નામ- સંકીર્તન ને વિશેષ મહત્ત્વ આપવામાં

આવ્યું છે, જેમાં જયદેવ આદિ કવિયો ના કીર્તનો ગાવા મા આવે છે. આ સંપ્રદાય ના અધિષ્ઠાતા સનાતન ગોસ્વામી છે, જેમણે નિર્ધારિત કરેલા નિયમાનુસાર આ સંપ્રદાય ના મંદિરો મા અર્ચા-પૂજા કરવામાં આવે છે. હરિદાસી સંપ્રદાય મા પળ રાધાકૃષ્ણ યુગલ સરકાર ની સહીભાવ થી ઉપાસના કરવા મા આવે છે.

આમ વિવિધ ભક્તિ સંપ્રદાયો માં મુખ્યત્વે કૃષ્ણભક્તિ ની પૂજા- અર્ચના - ઉપાસના એક અથવા બીજા પ્રકારે કરવામાં આવે છે, જે મોટાભાગે સાર્વજનિક ભક્તિનો પ્રકાર છે, અને તદર્થે ભારત મા અનેક સ્થાને મંદિરો ની સ્થાપના પ્રાચીન કાલથી કરવામાં આવી છે. એ તમામ મંદિરો મા દેવ ની શાસ્ત્રોક્ત વિધિ અનુસાર પ્રાણપ્રતિષ્ઠા કરવામાં આવી હોય છે, અહીં વેદ વિહિત ભક્તિ નો પ્રકાર છે જે મર્યાદા ભક્તિ તરીકે ઓળખાય છે.

(ડૉ. જયેન્દ્ર સોની)

* 'ભક્તિ' નું તાત્પર્ય અને 'પુષ્ટિભક્તિમાર્ગ' (૧૭) *

કર્મમાર્ગ, જ્ઞાનમાર્ગ કે ઉપાસનામાર્ગ અથવા ભક્તિમાર્ગ, આ બધાના મૂલ માં ભારતીય ચિંતન મા જે મુખ્ય બાબત રહેલી છે તે છે - જન્મ-મરણ ના બંધન માથી મુક્તિ અથવા અમરત્વ. આ પરિવર્તનશીલ જગત માં માનવી નું ક્ષણભંગુર પાર્થિવ અસ્તિત્વ અને જીવન મા અનુભવાતા દુઃખો અને તકલીફો માં થી છુટકારો મેલાવવા માટે મનુષ્ય સદિયો થી ફાંપા મારે છે અને તેના ઉપાય શોધવા પ્રયત્નશીલ છે.

મનુષ્ય ની યોજ અને વિવિધ દાર્શનિક વિચારધારાઓ નો હેતુ માત્ર જગત ની વિશાલતા કે વિચિત્રતા ને જાણવા માત્ર ની નથી પરંતુ જીવન ની ઘટમાલ માં થી મુક્ત કેવી રીતે થવાય તેને અનુલક્ષી ને રહેલો છે, વિશેષતઃ ભારતીય ચિંતન નો હેતુ પરમ તત્ત્વ ને જાણવા ની સાથે તેને પામવા માટે નો રહેલો છે.

તેના કારણે ભારત માં વિભિન્ન દર્શન શાસ્ત્રો અસ્તિત્વ મા આવ્યા છે. પ્રત્યેકે મોક્ષ અથવા મુક્તિ ના વિવિધ ઉપાયો બતાવ્યા છે. મોક્ષ નો અર્થ માત્ર દુઃખ માંથી છુટકારો નથી પરંતુ શાસ્ત્ર સુખ ની પ્રાપ્તિ તેનો મુખ્ય હેતુ રહેલો છે. તદર્થે શાસ્ત્રો મા ધર્મ, અર્થ, કામ અને મોક્ષ એ ચાર પુરુષાર્થો ની વિવેચના કરવા માં આવી છે, જેનું છેલ્લું સોપાન મોક્ષ છે. તેની પ્રાપ્તિ માટેજ શાસ્ત્રોમાં ઉપાય તરીકે કર્મ, જ્ઞાન, ભક્તિ ઇત્યાદિ માર્ગો સૂચવ્યા છે, જેની ચર્ચા અગાઉ કરવામાં આવી છે.

પ્રત્યેક માર્ગ ની મર્યાદા અનુસાર ભક્તિમાર્ગ ની વિશેષતા ના કારણે ઉપરોક્ત ભક્તિ સંપ્રદાયો અસ્તિત્વ માં આવ્યા છે. તેથી ભક્તિ ના વાસ્તવિક સ્વરૂપ ને સમજવું જોઈએ જેથી વિભિન્ન આચાર્યો દ્વારા પ્રતિપાદિત ભક્તિમાર્ગ ની વિશેષતા ને જાણી શકાય કારણકે બે પ્રકાર ના ભક્તિમાર્ગ પ્રમુખ રૂપે અસ્તિત્વ માં છે, જે "મર્યાદા ભક્તિમાર્ગ" અને "પુષ્ટિ ભક્તિમાર્ગ" તરીકે ઓળખાય છે. અગાઉ આપણે જોયું તેમ ભક્તિમાર્ગ ના મૂલ વેદકાલ થી અસ્તિત્વ ધરાવે છે, અને રામાનુજાચાર્યજી ઇત્યાદિ આચાર્યોએ તેનું વિશેષ રૂપે પ્રવર્તન કર્યું છે, તેમ છતાં પંદર મી શતાબ્દી મા પ્રાદુર્ભૂત શ્રીવલ્લભાચાર્યજીએ તેને "પ્રેમલક્ષણા ભક્તિ" તરીકે એક વિશિષ્ટ રૂપે પ્રસ્તુત કરી તેને ઉચ્ચતમ કક્ષાએ પ્રસ્થાપિત કરી, તેમના અનુયાયિયો ને સર્વોત્તમ ફલ ની પ્રાપ્તિ કરાવી છે.

(ડૉ. જયેન્દ્ર સોની)

* 'ભક્તિ' નું તાત્પર્ય અને 'પુષ્ટિભક્તિમાર્ગ' (૧૮) *

જ્યારે કર્મમાર્ગ અને જ્ઞાનમાર્ગ ની માફક ભક્તિમાર્ગ નો હેતુ પળ મુક્તિ પ્રાપ્ત કરવાનો હોય તો મુક્તિ અથવા મોક્ષ ના સ્વરૂપ ને સમજવું જોઈએ. શ્રીવલ્લભાચાર્યજી ના દૃષ્ટિકોણ થી મુક્તિ નો અર્થ માત્ર દુઃખ માથી છુટકારો નથી પરંતુ અલૌકિક શાશ્વત આનંદ ની પ્રાપ્તિ છે. તેથી તેમણે તેઆનંદના સ્વરૂપને અને તેને પ્રાપ્ત કરવાની વિધિ સમજાવી છે.

શ્રીવલ્લભાચાર્યજીના મતે, અન્ય દાર્શનિક વિચારધારાઓ મુજબ મુક્તિ માત્ર દુઃખ ની નિવૃત્તિ ની નકારાત્મક સ્થિતિજ નથી, પરંતુ જીવાત્મા ની આધ્યાત્મિક કક્ષા અને તેના અધિકાર અનુસાર પ્રાપ્ત થતો શાશ્વત આનંદ છે. શંકરાચાર્યજી તૈત્તરીય ઉપનિષદ વચન "આનંદમય આત્મા" ની સ્થિતિ ધ્યાન અને ક્રિયા ના કારણે બતાવે છે, ત્યારે શ્રીવલ્લભાચાર્યજી ના મતે "આનંદો બ્રહ્મેતિ વ્યજનાત" શ્રુતિ વચન અનુસાર "પુરુષોત્તમ" જ આનંદ સ્વરૂપ છે. તેથી પુરુષોત્તમ ની પ્રાપ્તિ થી જ આનંદ ની પ્રાપ્તિ થાય છે. માટે અલૌકિક આનંદ ની ઇચ્છા કરનાર મનુષ્ય ના જીવન નું ધ્યેય કૃષ્ણની પ્રાપ્તિ હોવું જોઈએ, તેથી જ તેઓ કૃષ્ણાશ્રય ગ્રન્થ મા કહે છે "પૂર્ણાનંદો હરિ:", અર્થાત કૃષ્ણ જ પૂર્ણાનંદ છે, અને તેમનાથી જ દિવ્ય આનંદ ની અનુભૂતિ થઈ શકે છે. તેજ મુક્તિ નું સર્વોચ્ચ સ્વરૂપ છે.

તેનાથી ઉતરતી કક્ષા નો આનંદ અક્ષરબ્રહ્મ અથવા વૈકુંઠ લોક ની પ્રાપ્તિ છે જે ગણિતાનંદ છે. જ્ઞાનમાર્ગીય નું અંતિમ ફલ, જેને મોક્ષ કહે છે તે અક્ષરબ્રહ્મ ની પ્રાપ્તિ છે. વૈદિક સાધનો જપ, તપ, દાન ઇત્યાદિ પર આધારિત મક્તિ, જેને મર્યાદા ભક્તિ કહે છે, તેના દ્વારા પ્રાપ્ત થતી મુક્તિ ના પાંચ પ્રકાર બતાવ્યા છે - ૧.સાયુજ્ય, ભગવાન મા લીન થઈ જવું, ૨.સાલોક્ય, ભગવાનના લોક ની પ્રાપ્તિ, ૩.સામીપ્ય, ભગવાન નું સાનિધ્ય પ્રાપ્ત થવું, ૪. સારુપ્ય, ભગવાન જેવા રૂપ ની પ્રાપ્તિ, અને ૫. સાર્ષ્ટિ, ભગવાન જેવું ઐશ્વર્ય પ્રાપ્ત થવું.

ભાગવતજી મા કપિલભગવાને મુક્તિ માટે માતા દેવહુતિને મુક્તિ માટે "આધ્યાત્મિક યોગ" નો ઉપદેશ આપ્યો છે, જે મનુષ્યના ચિત્તને સંસારાસક્તિમાં થી છોડાવે છે, તેની વૃત્તિઓ ને અન્યત્ર આથિતી અટકાવે છે, સત્સંગ દ્વારા પ્રભુમા પ્રીતિ કરાવી, ભગવદાભિમુખ કરે છે. યોગ ની ઉપયોગિતા ભક્તિ ને દૃઢ કરવા માટે છે. તેથી યોગ ના ઉપદેશ પછી ભક્તિ નું સ્વરૂપ સમજાવી તેની ઉત્તમતાનું નિરૂપણ કર્યું છે. કપિલ ભગવાન કહે છે કે "ભગવાન ના ભક્ત ને હું સાયુજ્ય મુક્તિ આપું તો પળ તે તેની સ્પૃહા કરતો નથી. એ તો માત્ર મારી સેવા અને કથા માં જ મગ્ન રહે છે"

(ડૉ. જયેન્દ્ર સોની)

* 'ભક્તિ' નું તાત્પર્ય અને 'પુષ્ટિભક્તિમાર્ગ' (૧૯) *

'મર્યાદા ભક્તિમાર્ગ' અથવા વૈદિક ભક્તિમાર્ગ મા શાસ્ત્રો ના વિધિ-નિષેધ ના વિધાનોં નું મહત્ત્વ રહેલું છે, જેમાં ભગવાન ની કોઈ વિભૂતિની ઉપાસના, જપ, તપ, દાન, યજ્ઞ આદિ નો ઉપક્રમ કરવાનો હોય છે. તે બધા દ્વારા મોક્ષની પ્રાપ્તિ એ લક્ષ હોય છે. મર્યાદામાર્ગ મા જ્ઞાન, કર્મ તથા યોગ ની પ્રક્રિયા પળ

સમાહિત હોય છે, જેનો હેતુ અંતઃકારાંની શુદ્ધિ છે. તેનું અંતિમ ધ્યેય અક્ષરબ્રહ્મ અર્થાત બ્રહ્મભાવની પ્રાપ્તિ હોય છે.

મર્યાદા ભક્તિનું વિશિષ્ટ પાસુ ઉપાસક દ્વારા વિવિધ વૈદિક સાધનોનું અવલંબન છે. મર્યાદાભક્તિ ના મૂલ મા બ્રહ્મજ્ઞાન દ્વારા મુક્તિ પ્રાપ્ત કરવાની ઇચ્છા રહેલી હોય છે. તેથી ભક્તિને મુક્તિ અથવા અમરત્વ ની પ્રાપ્તિ ના મુખ્ય ઉદ્દેશ્ય મા સહાયક ગણવામા આવે છે. 'વિદ્યા' ના પાંચ પર્વો - વૈરાગ્ય, સાંખ્ય, યોગ, તપઃ, અને ભક્તિ મા પળ ભક્તિ અન્ય ચાર પર્વો ની માફક સાધન ના રૂપમા ગણવા માં આવી છે, અર્થાત મર્યાદાભક્તિ નોજ પ્રકાર છે.

શાંડિલ્ય ભક્તિ સૂત્રોં તેમજ અન્ય ભક્તિ શાસ્ત્રો મા પળ મર્યાદા ભક્તિ ના સ્વરૂપ નેજ સમજાવવામાં આવ્યુછે, જેનુ ફલ સાયુજ્ય મુક્તિ અથવા ભગવાન મા એકરૂપ થઈ જવુ છે. ભાગવત મા વર્ણિત 'નવધા ભક્તિ' - શ્રવણ, કીર્તન, સ્મરણ, પાદસેવન, અર્ચન, વંદન, દાસ્ય, સખ્ય અને આત્મનિવેદન પળ મર્યાદાભક્તિ ના પ્રકાર છે, જેના દ્વારા વિભિન્ન ભક્તો ને મોક્ષ પ્રાપ્તિ થયા નુ વર્ણન ભાગવત મા કરવામા આવ્યુ છે. આ વિવિધ ભક્તિ દ્વારા સાલોક્ય, સામીપ્ય, સારૂપ્ય, સાયુજ્ય તથા સાર્ષ્ટી એમ પાંચ પ્રકાર ની મુક્તિ પ્રાપ્ત થાય છે.

મર્યાદાભક્તિમાર્ગ ને 'વિહિતામાર્ગ' પળ કહેવાય છે, કારણ કે તે શાસ્ત્રિય આજ્ઞા અનુસાર આચારવા મા આવે છે. શ્રી વલ્લાભાચાર્યજીએ તેમના અણુભાષ્ય ગ્રન્થ મા ભક્તિ ના અન્ય બે પ્રકાર પળ બતાવ્યા છે - ૧. 'સોપાધિક' (શર્તી) તેમજ 'અનુપાધિક' (બિનશર્તી) અને ૨. 'સાધારણી' તેમજ 'અસાધારણી'. સાધારણી ભક્તિ મા ભક્ત ભગવાન ના વિવિધ અવતારો ને ભજે છે, જ્યારે અસાધારણી ભક્તિ એકાંતિકી હોય છે, જેમાં ભક્ત કોઈ એક રૂપમા આસક્ત થઈ, તેનીજ ભક્તિ કરે છે. મર્યાદા ભક્તિમાર્ગ મા ભગવાન ની વિભિન્ન વિભૂતિયો ની ભક્તિ કરવામા આવે છે, પરંતુ શ્રીવલ્લભાચાર્યજી ભગવાન શ્રીકૃષ્ણનેજ આરાધ્ય બતાવે છે.

(ડૉ. જયેન્દ્ર સોની)

* 'ભક્તિ' નું તાત્પર્ય અને 'પુષ્ટિભક્તિમાર્ગ' (૨૦) *

આ વિભિન્ન પ્રકાર ની ભક્તિ થી વિલક્ષણ ભક્તિ મહાપ્રભુ શ્રીવલ્લભાચાર્યજીએ પ્રવર્તિત કરી છે, જે "પુષ્ટિ ભક્તિ" કહેવાય છે. ભારતીય તત્ત્વચિન્તન મા તેમણે પ્રતિપાદિત કરેલુ "શુદ્ધાદ્વૈત દર્શન" એક આગવુ સ્થાન ધરાવે છે. વિશેષતઃ ભારતમા પંદરમી શતાબ્દિમાં પ્રસારિત થયેલ "વૈષ્ણવીઝમ" - ભક્તિ-આંદોલન મા તેમનુ વિશિષ્ટ યોગદાન રહેલુ છે. તેમના "શુદ્ધાદ્વૈત બ્રહ્મવાદ" વિચારધારા અંતર્ગત તેમણે પ્રવર્તિત કરેલ "પુષ્ટિભક્તિમાર્ગ" જે સામાન્યતઃ "પુષ્ટિમાર્ગ" ના નામ થી ઓલખાય છે, તે સીમાચિન્હ રૂપ છે.

અગાઉ જોયુ તેમ શાસ્ત્રોમા વર્ણિત મોક્ષ પ્રાપ્તિના વિવિધ માર્ગો - કર્મમાર્ગ, જ્ઞાનમાર્ગ અને ભક્તિમાર્ગ મા ભક્તિની વિશિષ્ટતા ને રામાનુજાચાર્યજી, મધ્વાચાર્યજી વગેરે ભક્તિસંપ્રદાય ના આચાર્યોએ ઉજાગર કરી તેની મહિમા ને વધાર્યો હતો. પરંતુ તે 'વિહિતા ભક્તિ' જે વેદાદિ શાસ્ત્રો ની મર્યાદા અનુસાર પ્રતિપાદિત કરવામા આવેલી, તદર્થ 'મર્યાદા ભક્તિ' તરીકે પ્રતિષ્ઠિત હતી. તદનુસાર તેના આચરણ માટે તે સૌ કોઈને ઉપલબ્ધ ન હતી.

શ્રીવલ્લભાચાર્યજીએ તત્કાલિન સમય મા પ્રવર્તીત સમાજ-વ્યવસ્થા ને અનુલક્ષિને જેમાં અમુક

જાતિ, વર્ગ માટે શાસ્ત્રોમા વિભિન્ન પ્રતિબંધો હતા ત્યારે, સમગ્ર માનવ જાતિ ના ઉદ્ધાર માટે સર્વોદ્ધારક પરબ્રહ્મ પરમાત્મા ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ પ્રત્યે નિષ્કામ - નિર્હેતુક પ્રેમ પર આધારિત "પુષ્ટિ ભક્તિ" નો વિશિષ્ટ દ્રષ્ટિકોણ પ્રવર્તિત કરી ભક્તિ ને સર્વોચ્ચ શિખરે પહોંચાડી હતી. તેમના મન્તવ્ય પ્રમાણે કોઈ પણ જાતિ, લિંગ, ધર્મ આદિ ના ભેદભાવ વિના સૌ કોઈ ભગવદ પ્રાપ્તિ ના અને તદર્થ ભક્તિ ના અધિકારી હોઈ શકે છે, કેમકે તેમણે પ્રવર્તિત કરેલી પુષ્ટિભક્તિ શાસ્ત્રોમા બતાવેલા અથવા ભક્ત દ્વારા કરવામા આવતા જપ- તપ આદિ સાધનો પર આધારિત નહીં, પરંતુ સ્વયં ભગવાન ની કૃપા પર અવલંબિત છે.

"પુષ્ટિભક્તિ" ની સંકલ્પના શ્રીવલ્લભાચાર્યજીએ શ્રુતિ વિધાનોં ના આધારે રચેલી છે. કઠોપનિષદ નુ વચન છે - "નાયમાત્મા પ્રવચનેન લભ્ય, ન મેધયા, ન બહુના શ્રુતેન, યમે વૈશ વૃણુતે, તેન લભ્ય". અર્થાત પરમાત્મા બહુ પ્રવચનોં થીં, બુદ્ધિ દ્વારા કે કથા શ્રવણ થી મલતા નથી, તે સ્વયં જેનુ વરણ કરે, એટલે જેના પર કૃપા કરે તેને તેઓ પ્રાપ્ત થાય છે. આ શ્રુતિ વચન શ્રીવલ્લભાચાર્યજી દ્વારા પ્રવર્તિત 'પુષ્ટિભક્તિ' ના મુલમાં છે.

(ડૉ. જયેન્દ્ર સોની)

* 'ભક્તિ' નું તાત્પર્ય અને 'પુષ્ટિભક્તિમાર્ગ' (૨૧) *

શ્રીવલ્લભાચાર્યજી દ્વારા પ્રતિપાદિત 'પુષ્ટિભક્તિમાર્ગ' ના સિદ્ધાન્ત ના મૂલ મા ઉપરોક્ત ઉપનિષદ વચન ઉપરાન્ત તેમણે સ્વીકારેલ સર્વસંદેહવારક પ્રમાણ શ્રીમદ ભાગવત છે, જેના ષષ્ઠ સ્કન્ધ ની 'પોષણ લીલા' મા કહ્યુ છે - " પોષણં તદ્ અનુગ્રહ". તેમાં ભગવાન ના અનુગ્રહ અથવા કૃપા દ્વારા જીવ ના પોષણ નો સન્દર્ભ સમજાવવા માં આવ્યો છે. ભાગવતમા માં વર્ણવેલી ભગવાન ની બાર પ્રમુખ શક્તિઓ મા 'પુષ્ટિ' અર્થાત 'કૃપા' ભગવાન ની વિશિષ્ટ શક્તિ છે.

ઉપરિક્ત શ્રુતિ વચન "યમે વૈશ વૃણુતે તેન લભ્ય" મા ભગવાન ની કૃપા શક્તિ નો નિર્દેશ મળે છે. તેઓ જેનુ વરણ કરે અર્થાત જેના પર પોતાની કૃપા વર્સાવે તેને તેઓ પ્રાપ્ત થાય. આનુ સ્પષ્ટ ઉદાહરણ પણ ભાગવતજી મા વર્ણવેલ 'અજામિલ' ના ઉદ્ધાર ના પ્રસંગ મા મળે છે. કૃપા કરવી તે ભગવાન નું સ્વતન્ત્ર અને વિશિષ્ટ લક્ષણ હોવાના કારણે અજામિલ જેવા દુષ્ટ ના કર્તૃત્વ નો વિચાર કર્યા વિના ભગવાન પોતાની ઇચ્છા થી જીવ નો ઉદ્ધાર કરે છે, અને તેને માટે કોઈપણ સાધન ની અપેક્ષા રાખતા નથી તે સમજી શકાય છે.

ભાગવત મા વર્ણવેલી દશમ સ્કન્ધ ની વિવિધ લીલાઓ પણ આ હકીકત ની પુષ્ટિ કરે છે. પૂતના જેવી રાક્ષસી, જે ભગવાન કૃષ્ણ ના વિનાશ નો હેતુ લઈને આવેલી હતી, તેને પણ ભગવાને માતા તુલ્ય સ્થાન આપી મોક્ષની પ્રાપ્તિ કરાવી હતી. તે ભગવાન ની અતુલિત કૃપા નુજ પરિણામ હોઈ શકે. તામસ સ્વભાવ વાલા મૂઢ વ્રજભક્તો, જેમની ભગવદ પ્રાપ્તિ માટે વેદ પ્રતિપાદિત કોઈ યોગ્યતા ન હોવા છતાં, જેઓ સર્વપ્રકારે દીન- હીન, અજ્ઞાની અહીર જેવી નિમ્ન જાતીની સ્ત્રિયો હતી, તો પણ એક માત્ર તેમનો ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ પ્રત્યે નિર્વ્યાજ પ્રેમ હોવાના કારણે ભગવાને તેમને પોતાનુ સ્વરૂપાત્મક ફલદાન કર્યુ હતુ. અહીં પણ ભગવાન પોતાની કૃપા શક્તિ દ્વારા પોતાની ઇચ્છાથી જીવ નો ઉદ્ધાર કરે છે, તેનુ સ્પષ્ટ પ્રમાણ મળે છે.

શ્રીવલ્લભાચાર્યજી દ્વારા પ્રતિપાદિત 'પુષ્ટિભક્તિ' ના સિદ્ધાન્ત માં ઉપરોક્ત પ્રમાણો નો આધાર છે. તદર્થ, તેમણે પ્રવર્તિત કરેલો 'પુષ્ટિભક્તિમાર્ગ' "અવિહિતા માર્ગ", અર્થાત વેદ મા નિર્દિષ્ટ વિધિ-નિષેધ ના

વિધાનોં થી પર હોવા છતાં તે અશાસ્ત્રીય કે અવૈદિક માર્ગ નથી, પરંતુ વેદ સંમત માર્ગ છે તેમ કહેવામાં અતિશયોક્તિ નથી કારણકે તેના મૂલ માં શ્રુતિ તેમજ અન્ય ભગવદ શાસ્ત્રો જ પ્રમાણ છે.

(ડૉ. જયેન્દ્ર સોની)

* 'ભક્તિ' નું તાત્પર્ય અને 'પુષ્ટિભક્તિમાર્ગ' (૨૨) *

ઉપરોક્ત વિવિધ શાસ્ત્રીય તથ્યોં ના આધારે ભગવાન ને પામવાના ઉપાય તરીકે, ભગવાન ના કૃપા કરવાના સ્વભાવ નો આધાર લઈને શ્રીવલ્લભાચાર્યજીએ "પુષ્ટિમાર્ગ" ના નામે વિશિષ્ટ પ્રકાર ના 'ભક્તિમાર્ગ' ના સિદ્ધાન્ત નું પ્રતિપાદન કર્યું છે, જેમાં ભગવાન ને પ્રસન્ન કરવા માટે પરમ તત્ત્વ શ્રીકૃષ્ણ માટે વૃજના ગોપીજનોના હૃદયમા જેવો શુદ્ધ પ્રેમ અને લગન હતાં તેવાં અક્ષુણ્ણ પ્રેમને આવશ્યક ગણ્યો છે. ભક્તના હૃદયના તેવાં પ્રેમ ને કારણે જ ભગવાન પળ કહે છે - "અહં ભક્ત પરાધીનો", અર્થાત 'હું' ભક્ત ને વશ છું. આ ભગવાન ની કૃપા નું સર્વોચ્ચ શિખર છે, કારણ કે ત્યારે ભગવાન ભક્ત ના ગુણ - દોષ ઇત્યાદિને લક્ષ માં લીધા વિના તેને કૃપા નું દાન કરે છે, જેના અનેક અર્વાચીન - પ્રાચીન ઉદાહરણો પુરાણો અને ઇતિહાસ મા પ્રાપ્ત છે.

ભગવાન ની આ વિશેષતા ને પારખનારા મહાપ્રભુ શ્રીવલ્લભ પ્રથમ આચાર્ય હતાં જેમણે "પુષ્ટિમાર્ગ" પ્રવર્તિત કરી 'ભક્તિમાર્ગ' નું એક વિશિષ્ટ સ્વરૂપ પ્રકટ કર્યું છે, જેના કારણે કોઈપણ જાતિ, લિંગ, ધર્મ વગેરે ના ભેદભાવ વિના ભગવદ પ્રાપ્તિ નું સર્વોચ્ચ ફલ પ્રાપ્ત કરી શકે છે, ભગવાન ની અલૌકિક લીલાઓ નો અનુભવ કરી શકે છે.

શ્રીલાલુભટજી જેવા મહાનુભાવોએ તેમના ગ્રંથો માં ચાર પ્રકાર ની "પુષ્ટિ" નું નિરૂપણ કર્યું છે - મહાપુષ્ટિ, સર્વબાધક પુષ્ટિ સામાન્ય પુષ્ટિ અને વિશેષ પુષ્ટિ.

૧.મહાપુષ્ટિ - આ શક્તિ ભગવાન ની સર્વોચ્ચ કૃપાશક્તિ છે, જે ભગવદ પ્રાપ્તિ મા બાધા બનતી સર્વ પ્રકારની અડચણોં દૂર કરી પોતાની પ્રાપ્તિ કરાવે છે.

૨. સર્વબાધક પુષ્ટિ - ભક્તને ભોગવવા પડતા કર્મ ફલો, તથા સાંસારિક બંધનોં માથી છોડાવી પોતાની પ્રાપ્તિ કરાવનારી ભગવાન ની આ શક્તિ છે.

૩. સામાન્ય પુષ્ટિ -ભગવાન ની આ કૃપા શક્તિ જીવ ને 'પુરુષોત્તમ' ની પ્રાપ્તિ સિવાય તેને ઇચ્છેલા અન્ય ફલોં ની પ્રાપ્તિ કરાવે છે.

૪. વિશેષ પુષ્ટિ - આ વિશેષ કૃપા દ્વારા ભક્તને એવા પ્રકારની ભક્તિ નું ભગવાન દાન કરે છે, જેના દ્વારા તેને પુરુષોત્તમ ના સ્વરૂપનો તથા તેમની અલૌકિક લીલાઓ નો અનુભવ થાય છે. આનેજ શ્રીવલ્લભાચાર્યજી 'પુષ્ટિ ભક્તિ' કહે છે. પુષ્ટિમાર્ગ ની આ આધારશિલા છે.

(ડૉ. જયેન્દ્ર સોની)

* 'ભક્તિ' નું તાત્પર્ય અને 'પુષ્ટિભક્તિમાર્ગ' (૨૩) *

ભાગવતજી ના એકાદશ સ્કન્ધ મા પુષ્ટિભક્તિ ના તાત્પર્ય ને પ્રમાણિત કરતુ ભગવાન નુ વચન છે જ્યાં તેઓ સ્વયં ઉદ્ધવજી ને કહે છે - "મને પોતાની જાત સહિત સમર્પિત કરનાર મારો ભક્ત મને છોડીને બહમાજી નુ પદ, દેવરાજ ઇંદ્ર નું સ્થાન, સાર્વભૌમ સમ્રાટ નું પદ, સ્વર્ગલોક, યોગની સર્વોચ્ચ સિદ્ધિ કે મોક્ષ ની પળ કામના કરતો નથી (ભા.૧૧.૧૪.૧૪). શ્રીવલ્લભાચાર્યજી દ્વારા પ્રવર્તિત પુષ્ટિભક્તિ ની આ પરાકાષ્ઠા છે. પુષ્ટિભક્તિ દ્વારા માત્ર કૃષ્ણ ને પામવા ની જ યાચા હોય છે. ન મોક્ષ, ન સાલોક્યાદિ મુક્તિ, ન વૈકુંઠ કે અક્ષરબ્રહ્મ ની પ્રાપ્તિ. પુષ્ટિભક્તિમાર્ગ નુ લક્ષ છે - સાક્ષાત પુરુષોત્તમ ની પ્રાપ્તિ !

પુષ્ટિભક્તિમાર્ગ ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ ની પ્રેમલક્ષણા ભક્તિ ની અપેક્ષા રાખે છે. તેમાં વિશેષતા એ છે કે ભક્તિ દ્વારા અન્ય કોઈ ફલ પામવા નું નથી, શ્રીકૃષ્ણ ની ભક્તિ એજ ફલ છે. આ પ્રકાર ની ભક્તિ જીવ પોતાની ઇચ્છા થી કરી શકતો નથી, કેમકે તે તેના પોતાના સાધન કે સામર્થ્ય થી થઈ શકતી નથી. માટે જ શ્રીવલ્લભાચાર્યજી કહે છે - "અનુગ્રહઃ પુષ્ટિમાર્ગે નિયામક ઇતિ સ્થિતિ" (સિ. મુ.). મહાપ્રભુ શ્રીહરિરાયજીએ પણ પોતાના ગ્રંથ- 'પુષ્ટિમાર્ગલક્ષણાનિ' માં ખુલાસો કર્યો છે કે પુષ્ટિમાર્ગ કેવલ ભગવાન ની કૃપા પર અવલંબિત છે, તે જીવ ના ગુણદોષ થી નિરપેક્ષ છે, માત્ર અને માત્ર સ્વયં ભગવાન ના વરણ પર આધારિત છે. અર્થાત તેઓ સ્વયં ઇચ્છે તેને પોતાની પ્રાપ્તિ કરાવી શકે છે. એટલે કે પુષ્ટિમાર્ગ માં પ્રવેશ પણ જીવના પ્રયત્ન કે ઇચ્છા થી નહીં, ભગવાન ની ઇચ્છા થીજ થાય છે.

આ હકીકત ને શ્રીગુસાઈજી અને બાદશાહ અકબર ના પ્રસંગ થી સહેલાઈ થી સમજી શકાય.

બાદશાહ અકબર શ્રીગુસાઈજી થી અતિ પ્રભાવિત હતો, અને તેમના દર્શને અવારનવાર આવતો. એક સમયે તેણે આવીને શ્રીગુસાઈજી ને પ્રશ્ન કર્યો - "મહારાજ, સાહબ કેસે મિલે ?". તે જાણવા માગતો હતો કે ખુદા ને કેવીરિતે પામી શકાય ? શ્રીગુસાઈજીએ ત્વરિત જવાબ આપ્યો - "જૈસે આપ મિલે !". શ્રીગુસાઈજી નુ તાત્પર્ય એ હતું કે દિલ્હી ના બાદશાહ ને મલવું હોય તો દિલ્હી જઈ કેટલી બધી વિધિ - શિષ્ટાચાર માંથી પસાર થવું પડે, પરંતુ જ્યારે બાદશાહે સ્વયં શ્રીગુસાઈજી ને મલવા વિચાર્યું ત્યારે કોઈ પણ અડચણ વિના શ્રીગુસાઈજી તેને મલી શક્યા !

આજ વાત પ્રભુ માટે છે. જેને પામવા જ્ઞાનિયો, યોગીયો હજારો વર્ષ આકરી તપસ્યા કરે છે, તે પ્રભુ સ્વયં ઇચ્છે તો ક્ષણ મા તેને પામી શકાય છે. શ્રીવલ્લભાચાર્યજીએ પ્રતિપાદિત કરેલ પુષ્ટિમાર્ગ ના મુલમાં આ સિદ્ધાન્ત રહેલો છે.

(ડૉ. જયેન્દ્ર સોની)

* 'ભક્તિ' નું તાત્પર્ય અને 'પુષ્ટિભક્તિમાર્ગ' (૨૪) *

ભગવાન દ્વારા ભક્ત નુ વરણ એટલેજ 'ભગવદ કૃપા'. તેજ 'પુષ્ટિભક્તિમાર્ગ' ના મૂલ માં છે, કારણકે પોતાના સ્વરૂપ નો સાક્ષાત્કાર કારાવવાની ભગવાન ની સ્વયં ની ઇચ્છા પુષ્ટિભક્તિ ના પાયામાં છે. તદર્થ ભગવાન જેના પર પોતાનો અનુગ્રહ વરસાવવા ઇચ્છે છે, તેમના મા સૃષ્ટિની ઉત્પત્તિ સમયેજ પોતાની ભક્તિ નું બીજ આરોપિત (સ્થાપિત) કરે છે. એવા જીવો 'પુષ્ટિ જીવ' કહેવાય છે.

શ્રીવલ્લભાચાર્યજીએ એ કક્ષા ના જીવ નું સ્વરૂપ, તેમની ઉત્પત્તિ, રુચિ, લક્ષણ, અધિકાર અને ફલ વિશે નિરુપણ પોતાના 'પુષ્ટિપ્રવાહમર્યાદા ભેદ' ગ્રંથ માં કર્યું છે. ભગવાન દ્વારા વિશેષતઃ અનુગ્રહિત

હોવાના કારણે પુષ્ટિજીવોમાં ભગવાદ પ્રેમ અને પુષ્ટિભક્તિમાર્ગ માં રુચિ સહજ હોય છે. ભગવાન થી છૂટા પડેલા એવા પુષ્ટિજીવોનો ઉદ્ધાર કરવાનો તેમજ તેઓ ને ભગવાન સાથે જોડવાનો ઉદ્દેશ્ય શ્રીવલ્લભાચાર્યજી ના પ્રાકટ્ય નો હતો. તદર્થ તેમણે દીર્ઘ કાલ પર્યન્ત સમગ્ર ભારત માં પરિભ્રમણ કરી પોતે પ્રતિપાદિત વિભિન્ન ભાગવત-શાસ્ત્રો પર આધારિત પોતાની દાર્શનિક વિચારધારા અને તદન્તર્ગત 'પુષ્ટિભક્તિમાર્ગ' નામે સાધનાપ્રણાલી પ્રવર્તિત કરી હતી. તેમના જીવનકાલ માં તેમણે સ્વતઃપુષ્ટિજીવો ના ઉદ્ધાર કરવાનું પ્રયોજન અનેક જીવોને પ્રત્યક્ષ મા શરણે લઈ પાર પાડ્યું હતું, તે તેમના સેવકો ની વાર્તા સાહિત્યથી પ્રમાણિત થાય છે.

તેમના અનવતાર કાલ મા પરોક્ષ માં પણ અન્ય અનેક પુષ્ટિજીવો ના ઉદ્ધારાર્થે શ્રીવલ્લભાચાર્યજીએ પોતાની વંશ પરંપરા પ્રસ્થાપિત કરી છે, અને માર્ગદર્શન માટે પોતાનું વિપુલ ગ્રંથ સાહિત્ય પ્રકટ કર્યું છે, જેના દ્વારા ભગવાન ની ચાલી રહેલી અવિરત સૃષ્ટિલીલા માં આવાગમન કરતાં અસંખ્ય પુષ્ટિજીવોનો પણ ઉદ્ધાર થઈ શકે, તેઓ ભગવદ પ્રાપ્તિ કરી શકે.

શ્રીવલ્લભાચાર્યજીએ સ્વયં ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ ના વચનો નો આધાર લઈને પુષ્ટિભક્તિમાર્ગ ને પ્રવર્તિત કર્યો છે. ભગવાન ગીતા મા કહે છે -" મને વેદો વડે, તપ, દાન કે યજ્ઞ વડે જોવો શક્ય નથી પરંતુ માત્ર અનન્ય ભક્તિ વડે જ મને જોઈ, જાણી અને મારામા પ્રવેશ કરી શકાય છે." (૧૧/ ૫૩-૫૪). ભાગવત માં પણ ભગવાને આવા જ વચન કહ્યા છે. એકાદશ સ્કન્ધ મા તેઓ કહે છે -"હું માત્ર અનન્ય શ્રદ્ધા અને ભક્તિ થી જ વશ થાઉં છું. મને પ્રાપ્ત કરવાનો તે એક જ ઉપાય છે". (૧૧. ૧૪. ૨૦). આ છે 'પુષ્ટિભક્તિમાર્ગ' ની આધારશિલા !

(ડૉ. જયેન્દ્ર સોની)

* 'ભક્તિ' નું તાત્પર્ય અને 'પુષ્ટિભક્તિમાર્ગ' (૨૫) *

શ્રીવલ્લભાચાર્યજી દ્વારા પ્રવર્તિત 'પુષ્ટિભક્તિમાર્ગ' ના હાર્દ ને સમાજવા માટે તેમના "ભક્તિ" શબ્દ ના તાત્પર્ય નો વિચાર કરવો જરૂરી ગણાય કારણકે અગાઉ આપણે અનેક પ્રકાર ના ભક્તિમાર્ગ વિશે ચર્ચા કરી. તે બધાથી પુષ્ટિભક્તિમાર્ગ વિલક્ષણ છે.

'ભક્તિ' શબ્દ સંસ્કૃત ભાષા ના 'ભજ' ધાતુ ને 'ક્તિ' પ્રત્યય લગાડવાથી બન્યો છે. 'ભજ' શબ્દ ના અનેક અર્થો માં અહીં તેને 'સેવા' ના અર્થ માં લેવામાં આવ્યો છે. 'ક્તિ' પ્રત્યય દ્વારા 'ભક્તિ' શબ્દ સ્ત્રીલિંગ વાચક બનાવવા મા આવ્યો છે, કારણકે અહીં લાગણી સભર અથવા સ્નેહ સભર સેવા ના અર્થ મા 'ભક્તિ' નું તાત્પર્ય છે. પ્રેમ અથવા લાગણી મન નો વિષય છે. તેથી એવી ભક્તિ નો નિર્દેશ શ્રીવલ્લભાચાર્યજી આપી રહ્યા છે, જેમાં સ્નેહ સભર સેવા માં ભક્ત નુ મન જોડાઈ હોય. તદર્થ તેઓ પોતાના 'સિદ્ધાન્તમુક્તાવલી ગ્રંથ' મા 'કૃષ્ણસેવા' નો ઉપદેશ આપતા કહે છે -"ચેતસ્તત પ્રવળં સેવા", અર્થાત એવી સેવા જેમાં ભક્ત નુ મન પ્રભુ સાથે જોડાઈ જાય.

ભક્તિ અથવા સેવા ના અનેક પ્રકારો હોઈ શકે છે. સેવા શરીર અથવા દ્રવ્ય ના ઉપયોગ થી પણ થઈ શકે છે. કોઈ નોકર પણ પોતાના તન થી સ્વામી ની સેવા કરે છે. કોઈ જરૂરતમંદ વ્યક્તિ ને દ્રવ્ય સહાય કરીયે, તે પણ સેવા નુજ સ્વરૂપ છે. પરંતુ ભક્તિ ના જે પહેલું નો શ્રીવલ્લભાચાર્યજી નિર્દેશ આપી રહ્યા છે

તે લાગણી પૂર્વક અવિરત ભગવાન માં મન પરોવવાની વાત કરી રહ્યા છે. ઉદાહરણ આપતા કહે છે કે જેવીરીતે ગંગા નદી નો જલપ્રવાહ નિરંતર સમુદ્ર મા વહે છે, તેવીરીતે ભક્ત ના મન ની સ્થિતિ બને, તેનું પ્રેમસભર ચિત્ત સતત ભગવાન મા પ્રવળ થાય તેવી ભક્તિ શ્રીવલ્લભાચાર્યજીને અપેક્ષિત છે.

નારદ પંચરાત્ર મા વ્યાખ્યાયિત ભક્તિ ની પરિભાષા સ્વીકારતાં શ્રીવલ્લભાચાર્યજી નિબંધ ના 'શાસ્ત્રાર્થ પ્રકરણ' મા કહે છે - "માહાત્મ્યજ્ઞાન પૂર્વસ્તુ સુદૃઢઃ સર્વતોધિકઃ સ્નેહો ભક્તિરિતિ પ્રોક્તઃ", અર્થાત - 'માહાત્મ્ય જ્ઞાન સાથે સુદૃઢ (કદી ન ડગે તેવો) અને સર્વથી અધિક ભગવાન માં સ્નેહ હોવો, તેને ભક્તિ કહેવાય'. જે ભક્તિ નો આપ અહીં નિર્દેશ કરી રહ્યા છે, તેમાં ત્રણ બાબત આવશ્યક છે - ૧. પ્રેમ ભગવાન (શ્રીકૃષ્ણ) પ્રત્યે હોવો જોડે, ૨. ભગવાન ના માહાત્મ્ય નું જ્ઞાન હોવું જરૂરી છે, અને ૩. ક્યારેય ચલાયમાન ન થાય તવો સૌથી અધિક હોવો આવશ્યક છે.

(ડૉ. જયેન્દ્ર સોની)

* 'ભક્તિ' નું તાત્પર્ય અને 'પુષ્ટિભક્તિમાર્ગ' (૨૬) *

નિબંધ ની ઉપરોક્ત કારિકા નો ખુલાસો કરતાં સ્વયં શ્રીવલ્લભાચાર્યજી કહે છે કે ભગવાન માં સ્નેહ ઉત્પન્ન થવો તેને 'ભક્તિ' કહેવાય. ભગવત સંબંધી 'રતિ' અથવા 'પ્રીતિ' ને 'ભાવ' કહે છે. રતિ નો અર્થ છે 'સ્નેહ'. 'દેવત્વ' કહેવાનું તાત્પર્ય દેવનું અર્થાત ભગવાન નું માહાત્મ્ય. આમ ભક્તિ માં સ્નેહ અને ભગવાન નું માહાત્મ્ય બન્ને આવશ્યક છે એમ સમાજાવ્યૂ છે.

ભગવાન ને આત્મત્વ થી જાણવાથી તેમનામાં નિરુપધિ પ્રેમ થાય છે. "તત્ત્વમસિ" ઇત્યાદિ શ્રુતિ વાક્યો મા પળ સ્નેહ ને માટે જ આત્મત્વ નું નિરુપણ કરવા માં આવ્યું છે. કેટલાક આ વાક્ય ને જીવ જ બ્રહ્મ હોવાનું પ્રતિપાદન કરવા માટે પ્રમાણ માને છે, પરંતુ માત્ર "તત્ત્વમસિ" ને "અહં બ્રહ્માસ્મિ" દ્વારા જીવ ને બ્રહ્મજ્ઞાન થઈ શકે નહીં. બ્રહ્મ નો સાક્ષાત્કાર થવો તે બ્રહ્મ ને આધીન છે, તે પ્રસન્ન થાય તો જ બ્રહ્મ પ્રકટ થાય અને તો જ તેમનું જ્ઞાન થાય, જેવી રીતે લૌકિકમાં રાજા પ્રસન્ન થાય તો તેને મલી શકાય છે. એટલે બ્રહ્મ ના જ્ઞાન રૂપી ફળ પળ ભગવદ આધિર્ભાવ થાય તોજ મળે અને ભગવદ આધિર્ભાવ માટે શ્રુતિ મા પ્રેમપૂર્વક ની સેવા નું તેમજ અવજ્ઞાનાદિ દોષો ના નિવારણ માટે નું માહાત્મ્ય બતાવ્યું છે.

છાન્દોગ્ય ઉપનિષદ ના વચન "એતદાત્મ્યમ ઇદં સર્વં તત્સત્યં સઆત્મા તત્ત્વમસિ" ના પ્રથમ અંશ મા સૃષ્ટિની ઉત્પત્તિ સંબંધી ભગવાન ના માહાત્મ્યને પ્રતિપાદિત કરે છે, જ્યારે 'તત્ત્વમસિ' નો સન્દર્ભ તેમનામાં સ્નેહ નો અંશ પ્રકટ કરે છે. શ્વેતાશ્વેતર ઉપનિષદ માં પળ "પરાસ્ય શક્તિર્વિવિધૈવ શ્રૂયતે સ્વાભાવિકી જ્ઞાન બલ ક્રિયા ચ" મા શ્રુતિ ભગવાન ની શક્તિ અચિન્ત્ય અને અનંત હોવા નું કહે છે. આ ભગવાન નું માહાત્મ્ય જ્ઞાન પ્રકટ કરે છે. વઢી શાંડિલ્ય સૂત્ર "સા પરાનુરાક્તિરિશ્વર" માં ભગવાન મા નિરુપધિ સ્નેહ ને ભક્તિ બતાવી છે.

બૃહદારણ્યક ઉપનિષદ મા "અગ્નિ વિસ્ફુલિંગ" (અગ્નિમાં થી તનખા છૂટા પડે તેમ) ના દૃષ્ટાંત થી જીવ ને ભગવાન નો અંશ કહ્યો છે, તેમ ગીતાજી મા ભગવાન સ્વયં કહે છે - "મમૈવાંશો જીવ લોકે", જીવ ને ભગવાન નો અંશ કહેલો છે. તદર્થ જીવ અને પરમાત્મા નો અંશ-અંશી ભાવ થી એક્ય રહેલું છે. પોતાના સ્વરૂપ માં બંધાને સ્વાભાવિક સ્નેહ હોય છે. દેહમાં સ્નેહ આત્મા ને લઈને હોય છે. અર્થાત ભગવાન મા સ્નેહ

ए सहज प्रक्रिया છે.

ઉપરોક્ત સર્વે પ્રમાણો થી ભક્તિ ના અનિવાર્ય અંગ તરીકે ભગવાન નુ માહાત્મ્ય જ્ઞાન તેમજ તેમના મા સુદૃઢ તથા સર્વાધિક સ્નેહ ની આવશ્યકતા સ્પષ્ટ થાય છે.

(ડૉ. જયેન્દ્ર સોની)

* 'ભક્તિ' નું તાત્પર્ય અને 'પુષ્ટિભક્તિમાર્ગ' (૨૭) *

ભક્તિ ના અંગભૂત માહાત્મ્યજ્ઞાન થી તાત્પર્ય ભગવાન ના ઇશ્વર્યાદિ ગુણો માત્ર જ નથી પરંતુ 'ભગવાન સર્વ મા છે અને સર્વ કાંઈ ભગવાન મા છે' (નિબંધ - શા. પ્ર.), અર્થાત ભક્ત ભગવાન નુ અભિન્ન અંગ છે એવી ભક્ત ની સમજ અથવા જ્ઞાન તેને ભગવાન માં પ્રેમ ની પરાકાષ્ઠા સુધી પહોંચાડે છે. તેને માટે બૃહદારણ્યક ઉપનિષદ માં કહે છે કે મનુષ્ય પોતાને સૌથી વિશેષ પ્રેમ કરે છે. તદર્થ ભગવાન મા ભક્ત નુ પ્રિયત્વ પ્રકટ થાય છે.

અગાઉ કહ્યુ તેમ શ્રીવલ્લભાચાર્યજી ના મતે ઉપનિષદ વચન "તત્ત્વમસિ" નું તાત્પર્ય જીવ ના ભગવાન સાથે ના તાદાત્મ્ય સમ્બન્ધ ને દર્શાવે છે, જેના કારણે તેનો ભગવાન પ્રત્યેનો પ્રેમ સુદૃઢ અને સર્વતોધિક ઉત્પન્ન થાય છે, જે ભક્તિ ની ચરમ સીમા છે.

સ્નેહ ભક્તિનું અભિન્ન અંગ હોવા છતાં તેનો ઉદ્ભવ, જેનુ વરણ ભગવાન સ્વયં કરે છે, અર્થાત જેને પોતાના કૃપાપાત્ર ગણે છે, તેનામાં ત્વરિત થાય છે. જ્યારે અન્ય જીવોમા તે ક્રમશઃ સદ્ગુરુ ના સંગ - ઉપદેશ થી, અથવા શાસ્ત્રના જ્ઞાનથી નિષ્કામ કર્મ, જ્ઞાન, યોગ, ભાગવત માં નિરૂપિત નવધા ભક્તિ ના નવ સોપાન ચઢી, આત્મનિવેદન પછી પામે છે. તેને 'વિહિતા ભક્તિ' કહે છે.

શ્રીવલ્લભાચાર્યજી શાસ્ત્રીય સાધનો પર આધારિત નહીં પરંતુ ભગવાન માં નિશ્વાર્થ, નિષ્કામ અક્ષુણ્ણ પ્રેમ ના કારણે સ્વયં ભગવાન ની કૃપા ના કારણે પ્રાપ્ત થતી નિર્ગુણ ભક્તિ નું પ્રતિપાદન - પ્રવર્તન કર્યુ છે, જેને 'પ્રેમલક્ષણાભક્તિ' કહે છે, અને જેનુ લક્ષ્મિન્દુ ભગવાન નું સગુણ - સાકાર સ્વરૂપ શ્રીકૃષ્ણ છે.

વિભિન્ન ભક્તિ સંપ્રદાયો દ્વારા પ્રવર્તિત શાસ્ત્રોક્ત ભક્તિ ના પ્રકારો ની અગાઉ ચર્ચા કરી તદનુસાર તેમાં જ્ઞાન, ક્રિયા, શ્રદ્ધા, ઉપાસના, પૂજા, જપ, દાન ઇત્યાદિ અનેક સમાવેશ કરવા માં આવેલો જોવા મળે છે. પરંતુ ભક્તિના વાસ્તવિક જે સ્વરૂપને શ્રીવલ્લભાચાર્યજી પ્રતિપાદિત કરી રહ્યા છે, તે આનાથી વિલક્ષણ છે. શ્રીગુણાંજી શ્રીવિઠ્ઠલનાથજી (શ્રીવલ્લભાચાર્યજીના દ્વિતીય પુત્ર) એ પોતાના 'ભક્તિહંસ' નામક ગ્રંથ મા, જે અર્થ મા શ્રુતિ તેમજ ગીતા મા ભક્તિ ને મુક્તિ અથવા ભગવદ પ્રાપ્તિ નો હેતુ બતાવ્યો છે, તેના સન્દર્ભ માં ઉપરોક્ત પ્રકારો સમાહિત કરવા સામે શંકા ઉત્પન્ન કરી છે.

તદર્થ શ્રીવલ્લભાચાર્યજી દ્વારા પ્રવર્તિત પુષ્ટિભક્તિમાર્ગ નું અનુસરણ કરવા માટે 'ભક્તિ ના તાત્પર્ય' ને સ્પષ્ટપણે સમજવા ની આવશ્યકતા છે.

(ડૉ. જયેન્દ્ર સોની)

* 'ભક્તિ' નું તાત્પર્ય અને 'પુષ્ટિભક્તિમાર્ગ' (૨૮) *

શ્રીવલ્લભાચાર્યજી નું ધ્યેય પૂર્ણ પુરુષોત્તમ પરબ્રહ્મ પરમાત્મા શ્રીકૃષ્ણ ની પ્રાપ્તિ છે, જે શ્રુતિ વચન પ્રમાણે માત્ર તેમની સ્વયં ની કૃપા થી જ કરી શકાય છે. કોઈ સાધન રૂપા ભક્તિ થી પૂર્ણપુરુષોત્તમ ની પ્રાપ્તિ થઈ શકતી નથી. આ વાત ને શ્રીગુસાઈજીએ દલિલપૂર્વક 'ભક્તિહંસ' ગ્રંથ મા સમજાવી છે.

કેટલાક વિચારકો ગીતા અને અન્ય શાસ્ત્રના આધારે જ્ઞાન તથા કર્મ ની તુલના ભક્તિ સાથે કરે છે અને તેને વિકલ્પ રૂપે પ્રસ્તુત કરે છે, અથવા ભક્તિ ને ક્રિયાત્મક પ્રક્રિયા બતાવે છે, પરંતુ તે અપ્રસ્તુત છે તેમ શાંડિલ્ય ભક્તિસૂત્રો ના ખુલાસા થી સ્પષ્ટપણે સમજી શકાય છે (૧.૧.૭ / ૯), કરણકે ભક્તિ મનુષ્ય ના પ્રયત્ન નુ ફલ નથી, પરંતુ ભગવાન ની કૃપા નુ પરિણામ છે જે ભક્ત ના હૃદયમા સ્વયં સ્ફુરિત થાય છે. તેથી માત્ર કોઈ ક્રિયાના ઉપક્રમને અથવા કેવલ શ્રદ્ધાને સાચા અર્થ માં ભક્તિ કહી શકાય નહીં. એ વાત સાચી છે કે 'શ્રદ્ધા' અધ્યાત્મ દ્રષ્ટિકોણ નુ અગત્ય નું અંગ છે, અને ગીતામા કહ્યુ છે તેમ શ્રદ્ધા ને ભક્તિ નું અંગ કહી શકાય, પરંતુ તે સ્વયં ભક્તિ નથી.

શ્રીવલ્લભાચાર્યજીએ આ તથ્યને પોતાના 'ભક્તિવર્ધિની' ગ્રંથ મા સમજાવી છે. જે જીવાત્મા માં 'ભગવતકૃપા' બીજભાવ ના રૂપમા અસ્તિત્વ ધરાવે છે, તે જીવાત્મા માં ક્રમશઃ પ્રેમ, આસક્તિ અને વ્યસન ના રૂપમા અંકુરિત, પલ્લવિત, પુષ્પિત થઈ ભક્તિ રૂપે ફલિત થાય છે, જેને તેઓ 'પુષ્ટિભક્તિ' કહે છે. ભગવાન ની કૃપા જ્યારે ભગવાન તરફ થી ભક્ત ની દિશામા વહે ત્યારે તેને 'પુષ્ટિ' કહેવાય છે, અને તે જ્યારે ભક્ત ના હૃદયમા થી પરાવર્તિત થઈ ભગવાન તરફ વહે ત્યારે તેને 'પુષ્ટિભક્તિ' કહેવાય. તદર્થ 'ભક્તિ' નું યથાર્થ સ્વરૂપ આ 'પુષ્ટિ ભક્તિ' છે, જે પુરુષોત્તમ ની પ્રાપ્તિ કરાવી શકે છે.

ભક્તિ ના પુરસ્કર્તા અને પ્રવર્તક અન્ય આચાર્યો - રામાનુજાચાર્યજી ઓર મધ્વાચાર્યજીએ મહદ અંશે ઉપાસના તેમજ પૂજા ને ભક્તિ રૂપે પ્રસ્તુત કરી છે, જેનો હેતુ મોક્ષ પ્રાપ્તિ છે, પુરુષોત્તમ ની પ્રાપ્તિ નહીં. વૈદિક તેમજ આગમ શાસ્ત્રીમા નિરૂપિત ઉપાસના આદિનો પ્રકાર પણ વિવિધ દેવ-દેવિયો ની સકામ ભક્તિ ના રૂપમા છે, જેનુ લક્ષ સ્વર્ગાદિ સુખ ની પ્રાપ્તિ અથવા મોક્ષ પ્રાપ્તિ કે અક્ષરોપાસના ના રૂપ માં છે. ક્યાંક મંત્રોપાસના નો પ્રકાર પણ છે.

શ્રીગુસાઈજીએ સ્પષ્ટતા પૂર્વક સમાજાવ્યુ છે કે આ બધા ભક્તિના પ્રકારો મા પુરુષોત્તમ ની પ્રાપ્તિ નથી, જે સમગ્ર અસ્તિત્વ નુ મૂલ છે, સૃષ્ટિ ના કારણ રૂપ છે, જે પૂર્ણ આનંદ નું સ્વરૂપ છે. સર્વ ઉપાસના પદ્ધતિઓ નું લક્ષ તે પૂર્ણ પુરુષોત્તમ ની વિભૂતિ સ્વરૂપો ની પ્રાપ્તિ છે, જ્યારે પુષ્ટિજીવ નુ લક્ષ તો માત્ર 'આનંદ કરપાદ મુખોદરાદિ' એવા યશોદોત્સંગલાલિત શ્રીકૃષ્ણ છે, કેમકે ભાગવત કહે છે - "કૃષ્ણસ્તુ ભગવાન સ્વયં".

(ડૉ. જયેન્દ્ર સોની)

* 'ભક્તિ' નું તાત્પર્ય અને 'પુષ્ટિભક્તિમાર્ગ' (૨૯) *

ઉપરોક્ત વિધાનોં થી સ્પષ્ટ થાય છે કે વેદોક્ત ઉપાસના કે પૂજા વિધિ શ્રીવલ્લભાચાર્યજીએ પ્રતિપાદિત કરેલ લક્ષ ની પ્રાપ્તિ માટે ભક્તિ નુ સ્વરૂપ કે વિકલ્પ હોઈ શકતા નથી, કારણકે ઉપાસના મુલભુત રૂપે 'સકામ' હોય છે, અર્થાત તેનો હેતુ કોઈ વિભૂતિ સ્વરૂપ દેવતાને પ્રસન્ન કરવાના સાધન ના રૂપમા

હોય છે. પરંતુ પરબ્રહ્મ પુરુષોત્તમ 'સાધન સાધ્ય' નથી તેવો સ્પષ્ટ શ્રુતિ મત છે.

તેવીજ રીતે પૂજા પળ ક્રિયાત્મક છે, જેમાં 'ભક્તિ' માટે આવશ્યક 'સ્નેહ' નું પાસુ હોતું નથી. ભગવાન સ્વયં કહે છે કે "ભક્તિયોગં સ લભતે एवं यः पूजयेतु माम्", અર્થાત એવી રીતે જે મારી પૂજા કરે છે તેને ભક્તિયોગ પ્રાપ્ત થાય છે. આ વચન થી સ્પષ્ટ થાય છે કે પૂજા ની ભક્તિથી ભિન્નતા છે. પૂજા એક સાધન છે, અને ભક્તિ તેનું ફલ. પૂજા મા કોઈક ફલ ની અપેક્ષા હોય છે જે ચક્રવર્તી રાજ્ય થી લઈ બ્રહ્મલોક ની પ્રાપ્તિ સુધી હોઈ શકે, જે પૂજા ના પ્રકાર પર નિર્ભર કરે છે.

પરંતુ જે ભક્તિ નો નિર્દેશ શ્રીવલ્લભાચાર્યજી કરે છે તેમાં ફલરૂપ સાક્ષાત પુરુષોત્તમ સિવાય અન્ય કોઈ ફલાકાંક્ષા હોતી નથી. તેથી શ્રીગુસાઈજી 'ભક્તિહંસ' ગ્રંથ મા કહે છે - "ભગવત્સ્વરૂપાતિરિક્તફલકે કર્મણિ જ્ઞાને વા ન ભક્તિત્વમ, ભક્તૌ ચ ન સ્વરપતિરિક્તફલકત્વં, અતો ન પૂજાદિઃ ન્હાક્તિઃ", અર્થાત ભગવત સ્વરૂપ ના સિવાય ફલ આપવા વાળા કર્મ કે જ્ઞાન માં ભક્તિ નથી, અને ભક્તિ થી ભગવત સ્વરૂપ ના સિવાય અન્ય કોઈ ફલ ની પ્રાપ્તિ થતી નથી, તેથી પૂજા વગેરે ને ભક્તિ ન કહી શકાય.

શાસ્ત્રોક્ત 'નવધા ભક્તિ' - "શ્રવણ, કીર્તન, સ્મરણ, પાદસેવન, અર્ચન, વંદન, દાસ્ય, સખ્ય, આત્મનિવેદન" માં પાંચમી ભક્તિ 'અર્ચન' બતાવવામાં આવી છે. વાસ્તવ મા 'અર્ચન' શબ્દ પૂજા ના અર્થ મા જ છે. તેથી સ્વાભાવિક સંદેહ થાય કે તો તેમાં તો અર્ચન અર્થાત પૂજા ને જ ભક્તિ કહેવામાં આવી છે !. તો તેનું સમાધાન શું હોઈ શકે ?. પરંતુ આનો પળ ખુલાસો શ્રીગુસાઈજીએ વિસ્તારપૂર્વક કર્યો છે

(ડૉ. જયેન્દ્ર સોની)

કૃષ્ણાશ્રય

જલભેદઃ

નવરત્નસ્તોત્રમ્

નિષ્કામલીલા

પંચપદ્યાનિ

પુષ્ટિ પ્રવાહ મર્યાદાભેદ

ભક્તિવર્ધિની

વિવેક ધૈર્યાશ્રય

ભાવિનના જય શ્રીકૃષ્ણ

* 'ભક્તિ' નું તાત્પર્ય અને 'પુષ્ટિભક્તિમાર્ગ' (૩૦) *

શ્રીગુસાઈજી 'ભક્તિહંસ' ગ્રંથ મા સમજાવે છે કે 'નવધા ભક્તિ' બધાજ પ્રકાર ના ભક્તો માટે સમાન તાત્પર્ય ધરાવે છે તેમ વિચારવું યોગ્ય નથી. તે ભક્ત ની કક્ષા અને અધિકાર પર નિર્ભર કરે છે. તેઓ કહે છે કે ધર્મ, અર્થ અને કામ પુરૂષાર્થો ની પૂર્તિ ના રૂપ માં નવધાભક્તિ કરવામાં આવે ત્યારે તે ભક્તિ નહીં પરંતુ કર્મ રૂપ બને છે. તેવીજ રીતે જ્યારે નવધાભક્તિ નું પ્રયોજન અંતઃકરણ ની શુદ્ધિ હોય ત્યારે તે

કેવલ જ્ઞાન નું સ્વરૂપ ધારણ કરે છે. જો નવધાભક્તિ કરનાર નો હેતુ મોક્ષ પ્રાપ્તિ છે, ત્યારે તે ઉપાસના માર્ગ નુ આચરણ છે, કારણકે લક્ષ ભગવાન નથી, મોક્ષપ્રાપ્તિ છે.

રામાનુજાચાર્યજી ઇત્યાદિ ભક્તિ સંપ્રદાય ના આચાર્યો દ્વારા પ્રવર્તિત 'મર્યાદા માર્ગ' મા શ્રવણ, કીર્તન અર્ચન આદિ ને 'પ્રવાહિકી ભક્તિ' કહી છે, જે મુક્તિ ના સાધન રૂપ છે. તદર્થ શ્રવણ ભક્તિ થી લઈ આત્મનિવેદન ભક્તિ સુધી ના નવ સોપાન ઉત્તરોત્તર અંતમાં પ્રેમલક્ષણા ભક્તિ પ્રાપ્ત કરવાના સાધન રૂપ હોવાથી તે ' મર્યાદા ભક્તિ' નુ જ સ્વરૂપ છે. તદન્તર્ગત 'અર્ચન' અર્થાત પૂજા પળ સાધન રૂપે મર્યાદાભક્તિ ના અંગ રૂપ છે, તેથી ગૌણ છે. કારણ કે ભક્તિ નું મુખ્ય તાત્પર્ય તો પુરુષોત્તમ ની પ્રાપ્તિ છે, જેને માટે શ્રીવલ્લભાચાર્યજીએ 'પુષ્ટિ ભક્તિ' નો નિર્દેશ કર્યો છે. તે અપને આપ માજ્ ફલરૂપ છે.

પુષ્ટિભક્તિ નુ સ્વરૂપ સમજાવતાં શ્રીવલ્લભાચાર્યજી 'ભક્તિવર્ધિની' ગ્રંથ મા તેના બે અંગ બતાવે છે -"સેવાયાં વા કથાયાં વા", અર્થાત 'નામ સેવા' અને 'સ્વરૂપ સેવા'. તે અર્થ મા 'શ્રવણ-કીર્તન-સ્મરણ', નામ સેવા રૂપ છે, પાદસેવન-અર્ચન-વંદન' બહિરંગ સ્વરૂપ સેવા નુ રૂપ છે, અને 'દાસ્ય-સખ્ય-આત્મનિવેદન' અંતરંગ સ્વરૂપ સેવા નુ રૂપ છે. અને એ રીતે નવધાભક્તિ સમગ્ર પળે આચારવા માં આવે ત્યારે દાસ્ય, સખ્ય અને આત્મનિવેદન સિદ્ધ થતાં તે 'પ્રેમલક્ષણાભક્તિ' મા પરિણમિત થાય, અને ત્યારે પૂર્ણપુરુષોત્તમ શ્રીકૃષ્ણની પ્રાપ્તિ થઈ શકે, જે ભક્તિ નુ અંતિમ લક્ષ્ય છે.

(ડૉ. જયેન્દ્ર સોની)

* 'ભક્તિ' નું તાત્પર્ય અને 'પુષ્ટિભક્તિમાર્ગ' (૩૧) *

'પુષ્ટિભક્તિ' ની વિશેષતા એ છે કે શ્રીવલ્લભાચાર્યજી તેમાં ભક્તિ ની સમ્પૂર્ણતા નો નિર્દેશ કરે છે. મનુષ્ય જીવન ની આધ્યાત્મિક ઉન્નતિ ની ચરમ સીમા એટલે સાક્ષાત પૂર્ણ પુરુષોત્તમ ની પ્રાપ્તિ છે. તેજ ભક્તિ નુ અંતિમ ચરણ અથવા ધ્યેય છે. તેજ ભજનાનન્દ છે, જે મેઢવ્યા પછી કાઝંજ મેઢવવાનું બાકી રહેતુ નથી.

વ્યવહારમા ભાગવત માં નિરૂપિત નવધા ભક્તિ ના નવ સોપાન ઉત્તરોત્તર ચઢતા ભક્ત જ્યારે અંતિમ તબક્કા માં દાસ્ય, અને સખ્ય પાર કરી 'આત્મનિવેદન' ના પગથિયે પહોંચે છે, ત્યારે તે ભગવાન પ્રત્યે ના ઉત્કટ પ્રેમ ની દશા ને પ્રાપ્ત કરે છે. તે અવસ્થામા ભક્ત ની પ્રત્યેક શારીરિક - માનસિક ક્રિયાઓ ભગવાન મા કેંદ્રિત થઈ જાય છે.

શ્રીવલ્લભાચાર્યજીએ ભક્તિવર્ધિની ગ્રંથ મા ભક્તિની એ ઉત્તરોત્તર અવસ્થાઓને પ્રેમ, આસક્તિ અને વ્યસન દશા ના રૂપમા વર્ણવી છે. સિદ્ધાન્ત મુક્તાવલી ગ્રંથ મા સાધનરૂપા 'તનુવિત્તજા' સેવા કરતા જ્યારે ભક્ત નુ ચિત્ત ભગવાન મા પરોવાઈ જાય ત્યારે તેને ફલરૂપા 'માનસી' પ્રાપ્ત થાય છે, તેવો નિર્દેશ કર્યો છે.

એવી પરમોચ્ચ દશા મા ભક્તનુ મન ભગવાન મા કેંદ્રિત થઈ જતા તે માત્ર ભગવાનના ગુણાનુવાદ ના શ્રવણ કીર્તન મા,તેમની સુખરૂપ સેવામાં જ તલ્લીન થઈ જાય છે. તેના પ્રત્યેક કાર્યો તેની ચેતના દ્વારા માત્ર સાધન રૂપે થતા નથી પરંતુ તે તેના પ્રેમ ની પરાકાષ્ઠા નુ પરાવર્તન હોય છે, જે ફલ રૂપ હોય છે.

ભાગવદ પ્રેમ ની આ અવસ્થા પ્રાપ્ત થાય ત્યાં સુધી ભક્તની સાધનાવસ્થા કહેવાય છે, જેનો નિર્દેશ શ્રીવલ્લભાચાર્યજીએ "તત્સિદ્ધયૈ તનુવિત્તજા" થી કર્યો છે. ભક્ત નો ભગવદ પ્રેમ જ્યારે ઉચ્ચતમ કક્ષાએ પહોંચે

છે, ત્યારે તેની ભગવાન પ્રત્યેની પ્રત્યેક ક્રિયા માનસી મા કુદરતી અને સ્વયં સંચાલિત (spontaneous) થઈ જાય છે. આવી માનસી ની અવસ્થા રાજા આશ્ચર્ય ની વાર્તા પ્રસંગ મા સ્પષ્ટપણે જોઈ શકાય છે.

ભાગવતકાર પણ કહે છે - "ભક્તિ નો ઉદ્ભવ ભક્તિ દ્વારાજ થાય છે". તાત્પર્ય એ છે કે સાધન ભક્તિ નું રૂપાંતર જ 'પ્રેમલક્ષણા ભક્તિ' રૂપે થાય છે. તેથીજ શ્રીવલ્લભાચાર્યજી દ્વારા પ્રવર્તિત 'પુષ્ટિભક્તિમાર્ગ' મા મર્યાદાભક્તિ કે મિશ્ર પુષ્ટિભક્તિ સાધનરૂપા છે, અને 'પુષ્ટિભક્તિ' ફલરૂપા છે. એ પ્રકારની ભક્તિ ની પ્રાપ્તિ માત્ર ભગવદ કૃપા ના પરિણામ સ્વરૂપેજ થાય છે. જેના મા ભગવાને ભક્તિ નુ બીજ સ્થાપિત કર્યું હોય તેનામાજ તે અંકુરિત થઈ પુષ્પિત, પલ્લવિત થઈ ફલિત થાય છે.

(ડૉ. જયેન્દ્ર સોની)

* 'ભક્તિ' નું તાત્પર્ય અને 'પુષ્ટિભક્તિમાર્ગ' (૩૨) *

ઉપરોક્ત વચનો ના પ્રમાણો થી સ્પષ્ટ થાય છે કે શ્રીવલ્લભાચાર્યજી દ્વારા પ્રવર્તિત પુષ્ટિમાર્ગ મા ભક્તિ ભગવાન ના મૂલ સ્વરૂપ પૂર્ણ પુરુષોત્તમ શ્રીકૃષ્ણ પ્રત્યે નો નિરૂપાધિક (બિન શર્તી) પ્રેમ છે, નહીં કે તેમના કોઈ અવતાર સ્વરૂપ વિભૂતિ ની સોપાધિક (કામના સહિત ની) ભક્તિ, અર્થાત કશુક પ્રાપ્ત કરવાનું સાધન !. ભાગવત માં ભગવાન કપિલે નિર્ગુણ - અહેતુકી ભક્તિ નો જ નિર્દેશ કર્યો છે. તદનુસાર શ્રીવલ્લભાચાર્યજી પણ કોઈ અન્ય ફલ પ્રાપ્તિ ના સાધન તરીકે નહીં પરંતુ નિર્ગુણ ભક્તિ, જેનો પ્રવાહ ભગવાન તરફ અવિરતપણે વહે છે. તેજ આનંદ સ્વરૂપ છે, ફલ રૂપે છે, તેમ સમાજાવ્યૂ છે.

ભાગવત મા ભગવાન કહે છે કે "જેવીરીતે પવિત્ર ગંગા નદી ના નીર અનેક જંગલો અને પહાડો ને ભેદી ને સતત સમુદ્ર તરફ વહે છે તેમ નિર્ગુણ ભક્તિ નો પ્રવાહ લોક અને વેદ ની મર્યાદા નું ઉલ્લંઘન કરી અવિરત મારા તરફ વહે છે".. આ કારણે પુષ્ટિભક્તિ, મર્યાદા ભક્તિ જે સગુણ ભક્તિ નુ સ્વરૂપ છે, તેનાથી પૃથક છે.

તે માટેજ શ્રીવલ્લભાચાર્યજી ચતુઃશ્લોકી ગ્રંથ મા આજ્ઞા કરે છે - "સર્વદા-સર્વ ભાવેન ભજનીયો વ્રજાધિપઃ, સ્વસ્યાયમેવ ધર્મો હી નાન્યક્વાપિ કદાચન". માત્ર શ્રીકૃષ્ણની ભક્તિ જ પુષ્ટિજીવ નું પરમ લક્ષ્ય છે. તેથી આગળ કહે છે કે જો શ્રી ગોકુલાધીશને સર્વ પ્રકારે ધારણ કરવાંમા આવે તો લૌકિક કે વૈદિક શું મેલવાવા નું બાકી રહે ?.. "યદિ શ્રીગોકુલાધશો ધૃતઃ સર્વાત્મના હૃદિ, તતઃ કિં પરં બ્રૂહિ લૌકિકૈર વૈદિકૈરપિ"

શ્રીવલ્લભાચાર્યજી નો આશય પુષ્ટિમાર્ગ ના પ્રવર્તન દ્વારા આવી ભક્તિના સ્વરૂપ ને સમજાવવાની છે જે સ્વયં ફલ રૂપે ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ ના આનંદ નો નિરંતર અનુભવ કરાવે. તેથીજ તેઓ આ ગ્રંથ મા કૃષ્ણ ભક્તિ ને પુષ્ટિજીવ નો એક માત્ર ધર્મ ઇટલે કે પુષ્ટિજીવન નો એક માત્ર હેતુ અને કૃષ્ણ ને પામવા એક માત્ર કામના હોવા નો નિર્દેશ કર્યો છે.

(ડૉ. જયેન્દ્ર સોની)

* 'ભક્તિ' નું તાત્પર્ય અને 'પુષ્ટિભક્તિમાર્ગ' (૩૩) *

ભગવદ સાક્ષાત્કાર પ્રાપ્ત સંત કોટિ ના ભક્તો માં ભક્તિનો વિકાસ ક્રમશઃ થયેલો જોવા મળે છે, જે તેમને ભગવદ પ્રાપ્તિ ના અંતિમ લક્ષ્ય સુધી પહોંચાડે છે. પરંતુ એવા પુષ્ટિજીવો જેઓ પુષ્ટિભક્તિ માટે તત્પર હોય તેમને તે કેવીરીતે પ્રાપ્ત થાય તેનો ખુલાસો શ્રીલાલુભટ્ટજીએ તેમના 'પ્રણયરત્નાર્ણવ' ગ્રંથ માં કર્યો છે. (અધ્યાય -૫).

તદનુસાર જેમના પર ભગવદ કૃપા થાય તેજ પુષ્ટિભક્તિમાર્ગ ના અધિકારી બની શકે છે. તેઓ સમજાવે છે કે ભગવદ કૃપા પ્રત્યક્ષ-ગમ્ય નથી. તેથી તેને અનુમાન થી જાણી શકાય છે. આજ વાત શ્રીવલ્લભાચાર્યજીએ નિબંધ (સ. નિ.૨૨૬) માં કહી છે. તેઓ કહે છે કે પુષ્ટિમાર્ગ માં અભિરુચિ થવી એ પુષ્ટિજીવ નું પર પ્રથમ લક્ષણ છે. ભગવાન જેને પુષ્ટિમાર્ગીય ફલ પ્રદાન કરવા ઇચ્છે છે તેમના માં પુષ્ટિમાર્ગ પ્રત્યે રુચિ ઉત્પન્ન કરે છે.

રુચિ ઉત્પન્ન થવાનો પ્રકાર સમજાવતા કહે છે કે જે જીવોને ભગવાન પુષ્ટિમાર્ગ માં સ્વીકારવા ઇચ્છે છે, તેને ભગવાદકૃપાથી ભગવાદિયોનો સત્સંગ પ્રાપ્ત થાય છે. તેમની કૃપાથી તે ભગવદ ભક્તો ની પરિચર્યા કરવાનો અવસર પ્રાપ્ત થાય છે. તે દરમ્યાન તેને યથાસંભવ ભગવદ કથા-ગુણાનુવાદ નું શ્રવણ કરવાનો, તનૂજા સેવાદી ભક્તિ નો અનુભવ પ્રાપ્ત થાય છે. તેના કારણે તેની પુષ્ટિભક્તિમાર્ગ માં રુચિ જાગૃત થાય છે.

ભાગવતજી માં પળ આનો ઉલ્લેખ મળે છે. નારદજી કહે છે - "આ પ્રકારે નિરંતર માહાત્માઓ ની સેવા કરવા થી મારું ચિત્ત શુદ્ધ થઈ ગયું અને તે માહાત્માઓ ના અપરિગ્રહ, સંગનિવૃત્તિ, શ્રવણ, કીર્તન તથા ભગવત-ચિંતન વગેરે ધર્મો માં મારી રુચિ અપનેઆપ ઉત્પન્ન થઈ ગયી. (ભા. ૧-૫-૨૫).

પુષ્ટિમાર્ગ માં રુચિ ઉત્પન્ન થવાથી અને શ્રવણ આદિ કરવાથી ચિત્તમા ભગવાન પ્રવેશ કરે છે, અથવા પ્રગટ થાય છે, જેનાથી તેની ચિત્ત શુદ્ધિ થઈ જાય છે. તેના કારણે બીજી શ્રવણ, કીર્તન વગેરે ની અનુવૃત્તિ થાય છે.

ભાગવતજી ના દ્વિતીય સ્કન્ધ માં પળ શ્રીશુકદેવજી રાજા પરીક્ષિત ને એજ વાત કહે છે - 'ભગવાન કૃષ્ણ કર્ણ રંધ્ર દ્વારા પોતાના ભક્તો ના ભાવમય હૃદયકમલ પર બિરાજે છે, અને તેના મનોમલ ને દૂર કરે છે. એ રીતે તેમનું અન્તઃકરણ શુદ્ધ થઈ જાતાં તે શ્રીકૃષ્ણના ચરંકામકને પછી ક્યારેય છોડતા નથી. (ભા. ૨-૮-૫/૬).

આ પ્રકારે ભગવાન ના અપરોક્ષ અનુભવ ને તેની પરોક્ષ રુચિ કહેવાય છે. જે શ્રવણાદિ ભક્તિ, સત્પુરુષોનો આદર-સત્કાર, તેમના દર્શન, સત્સંગ આદિથી આવિર્ભૂત થાય છે. શ્રીવલ્લભાચાર્યજી સુબોધિનિજી માં કહે છે - "સર્વત્ર અલૌકિક પદાર્થો માં તેના અલૌકિક માહાત્મ્ય સાંભલવાથી રુચિ ઉત્પન્ન થાય છે. (સુ. ૧-૨-૧૫). એ રુચિ જ ભક્તિ નું નામાંતર છે.

(ડૉ. જયેન્દ્ર સોની)

* 'ભક્તિ' નું તાત્પર્ય અને 'પુષ્ટિભક્તિમાર્ગ' (૩૪) *

અગાઉ કહ્યું તેમ સંતોના સમાગમ થી તેમજ ભગવદ ગુણાનુવાદ ના શ્રવણ- કીર્તનાદિના માધ્યમ થી ભગવાન માં પરોક્ષ રુચિ ઉત્પન્ન થાય છે. તે ભક્તિની પ્રારંભિક અવસ્થા છે. મહાપ્રભુ શ્રીવલ્લભાચાર્યજી

ભક્તિવર્ધિની ગ્રન્થ મા સમજાવે છે તેમ સૃષ્ટિની ઉત્પત્તિ સમયે જીવ જ્યારે ભગવાન થી છૂટો પડે છે ત્યારે તેઓ જીવ નુ વરણ પુષ્ટિજીવ તરીકે કરે ત્યારે તેનામાં ભક્તિનુ બીજ આરોપિત કરે છે. આવા ભક્તિબીજ યુક્ત ભક્ત જ્યારે ભગવદ ગુણાનુવાદ નું શ્રવણ કરે છે, ભગવાદિયો ના મુખે ભગવદ વાણી સાંભળે છે ત્યારે તેના હૃદય માં ભગવદ આવિર્ભાવ થાય છે.

ભગવાને રોપેલું ભક્તિનું બીજ ક્યારેય નષ્ટ થતુ નથી. જન્મ-જન્માંતર પર્યન્ત ભક્તનો બીજભાવ અકબંધ રહે છે. ઋતુચક્ર ની માફક જીવ એક જન્મ માંથી બીજો જન્મ લે છે, જે ઉપર કહ્યુ તેમ ઉપયુક્ત વાતાવરણ પ્રાપ્ત થતાં અર્થાત સંત સમાગમ, સત્સંગ અથવા ગુરુ પ્રેરણા થતાં કોઈક જન્મમા ભક્તિ નો બીજભાવ ભગવદ પ્રેમ રુપે અંકુરિત થઈ શકે છે.

તદનુસાર, ઉપરોક્ત પ્રકારે ભગવદ આવિર્ભાવ થવાના કારણે જીવ ને ભગવાન માં રુચિ જાગે છે. તે માત્ર પરોક્ષાનુભવ ન રહેતા જીવ ભગવદ ભાવ નો હૃદય માં અનુભવે કરે છે, જે તેમાં રહેલા ભક્તિ ના બીજ ને અંકુરિત કરે છે. આ અંકુરિત થયેલુ ભક્તિનું બીજ ધીરે ધીરે નવધાભક્તિ ના ઉત્તરોત્તર તબક્કાઓ માંથી પસાર થઈ તેને સંસારાસક્તિ છોડાવી, ભગવદ પ્રેમ માં પલ્લવિત પુષ્પિત કરે છે, જે વિકાસ પામી ભક્તિને ઉચ્ચતમ અવસ્થા મા લઈ જાય છે.

જ્યારે ભક્ત ના હૃદયમા ભગવદ પ્રેમ ની તીવ્રતા વધે છે, ત્યારે તેની જગતના પદાર્થો માં આસક્તિ ઘટવા માંડે છે, અને પ્રેમ આસક્તિ નુ રુપ ધારણ કરે છે, ત્યારે ભક્ત ભગવદ ગુણાનુવાદ ના શ્રવણ-કીર્તન માં પૂર્ણતઃ ડૂબી જાય છે. તેનું ચિત્ત ભગવાન સાથે જોડાઈ જાય છે. આ એવી અવસ્થા છે જેમાં ભક્તને દુન્યવી પદાર્થો, પોતાનુ ઘર-પરિવાર પળ બાધા રુપ જણાય છે. આ અવસ્થા થી આગલ ના તબક્કા માં ભક્ત નુ ચિત્ત પૂર્ણતયા ભગવાન સાથે એકાત્મ થઈ જાય છે, જેમાં તે ભગવાન સિવાય એક પલ પળ રહી શકતો નથી. આને વ્યસન અવસ્થા કહે છે. તેમાં ભક્તના ભગવદ પ્રેમનો પ્રવાહ ભગવાન તરફ તેલ ની ધાર ની માફક વહે છે. ભક્તિ ની આ સર્વોચ્ચ અવસ્થા છે.

(ડૉ.જયેન્દ્ર સોની)

* 'ભક્તિ' નું તાત્પર્ય અને 'પુષ્ટિભક્તિમાર્ગ' (૩૫) *

આમ જ્યારે ભક્ત વ્યસન દશાને પ્રાપ્ત થાય છે ત્યારે તે ભગવાન વિના એક ક્ષણ પળ રહી શકતો નથી. આનુ ઉદાહરણ આપણે ૮૪ વૈષ્ણવ ની વાર્તા માં ગજ્જનધાવન ના ચરિત્ર માં જોવા મળે છે. તેમની વ્યસન દશાના કારણે તેમને શ્રીનવનિતપ્રિયાજી થી પલભરની જુદાઈ સહન થઈ શકી ન હતી.

આવી દશામાં ભક્તનું આકર્ષણ ભગવાન ની લીલા અથવા તેમના ગુણો પ્રત્યે હોતું નથી પરંતુ એ સ્વરૂપાસક્તિ છે, તેનું મન સ્વયં પ્રભુના સ્વરૂપ સાથે જોડાઈ ગયેલુ હોય છે. તે ભગવાન સિવાય રહી શકતો નથી. તેથી વ્યસન ની વ્યાખ્યા કરતાં કહ્યુ છે કે વ્યસની ને વ્યસન ના પદાર્થ વિના પલભર પળ ચાલતુ નથી.

શ્રીવલ્લભાચાર્યજી તેથીજ સિદ્ધાન્તમુક્તાવલી ગ્રન્થ માં 'માનસી સેવા' ને ફલાત્મક બતાવી કહે છે -"ચેતસ્તત પ્રવળં સેવા", અર્થાત પ્રભુમાં ચિત્ત નો યોગ - ચિત્તની સંપૂર્ણતઃ પ્રવળતા, તેનું નામ પરમ ફલ રુપ 'માનસી સેવા' છે. શાંડિલ્ય સૂત્ર માં પળ પ્રેમ ની આવી પરંમાવસ્થા ને ભક્તિ બતાવી છે. શ્રીવલ્લભાચાર્યજી

તેનેજ 'સર્વાત્મભાવ' કહે છે, જે માનવ મન ની સર્વોત્તમ ઉપલબ્ધિ છે, જેમાં ભક્તને પરં સંતોષ અને પરંમાનંદ ની પ્રાપ્તિ થાય છે.

ભક્તિવર્ધિની ગ્રંથ માં શ્રીવલ્લભાચર્યજી માટે જ કહે છે - "યદા સ્યાદ વ્યસનં કૃષ્ણે કૃતાર્થ સ્યાતદૈવ હી" (ભ.વ.૫) -અર્થાત જીવને જ્યારે કૃષ્ણ નું વ્યસન થાય છે ત્યારે તે કૃતાર્થ થાય છે. તેનું જીવન ધન્ય બની જાય છે. ભક્ત જીવન ની આથી વિશેષ સાર્થકતા શું હોઈ શકે !

જ્યારે આવી અવસ્થા ભક્તને પ્રાપ્ત થાય છે ત્યારે ભગવાન નો વિયોગ તેને માટે મૃત્યુ સમાન હોય છે. ત્યારે ભક્તનું જીવન ટકાવવા ફલાત્મા રૂપ ભગવાન કરુણાયુક્ત થઈને ભક્તના હૃદય માં પ્રવેશ કરે છે જેવી રીતે લાકડામા અગ્નિ પ્રવેશે છે. ભક્ત ત્યારે જાણે પોતાના પ્રિયતમ સાથે એકાત્મતા નો અનુભવ કરે છે.

આ અવસ્થા મા શ્રીવલ્લભાચર્યજી કહે છે - "તાદૃશસ્યાપિ સતતં ગેહસ્થાનં વિનાશકં, ત્યાગ કૃત્વા યતેદ્યસ્તુ, તદાર્થાર્થક માનસઃ, લભતે સુદૃઢાં ભક્તિમ્ સર્વત્યોપ્યધિકાં પરામ્" (ભ.વ.૬), અર્થાત જેની વ્યસન દશા થઈ હોય તેને 'તાદૃશી' કહે છે, તેવા ભગવદીય ને ઘર વિનાશકારી લાગે છે. માટે ગૃહત્યાગ કરીને તે કેવલ ભગવત્પ્રાપ્તિ માટે જ મનવાલો બની પ્રયત્ન કરે તે સર્વથી અધિક દૃઢ એવી પરમ ભક્તિ ને પામે છે.

વ્યસન દશાની પરમોચ્ચ અવસ્થા 'નિરોધ' કહેવાય છે, જે સર્વાત્મ ભાવ માં પરિણામે છે. આ એવી સ્થિતિ છે, જે પામીને ભક્ત ભગવાન ના અલૌકિક આનંદ નો અનુભવ કરે છે.

(ડૉ. જયેન્દ્ર સોની)

* 'ભક્તિ' નું તાત્પર્ય અને 'પુષ્ટિભક્તિમાર્ગ' (૩૬) *

શ્રીમહાપ્રભુજી ભક્તિવર્ધિની ગ્રંથ મા સમજાવે છે કે ભક્તના હૃદય માં ભગવાન દ્વારા સ્થાપિત બીજભાવ દૃઢ થઈ જતાં તેની પુષ્ટિભક્તિ અગાઉ કહ્યું તેમ ઉત્તરોત્તર પ્રેમ રૂપે અંકુરિત થઈ, ભગવદાસક્તિ રૂપે પલ્લવિત થઈ, વ્યસન ના રૂપમા જ્યારે ફલિત થઈ જાય છે, ત્યારે તેને ભગવાન ના વિરહ ની તીવ્ર અનુભૂતિ થવા માંડે છે. તેના કારણે તેને ભગવત સ્વરૂપનું આંતર્ભજન સિદ્ધ થાય છે, જે અંતતઃ 'સર્વાત્મભાવ' માં પરિણમે છે.

આ અવસ્થા મા તેની સર્વ ઇન્દ્રિયો નો ભગવાન માં વિનિયોગ સિદ્ધ થઈ, સર્વત્ર ભગવદ-ભાવ પ્રગટ થાય છે, જેના કારણે તેને ઘરનો અને બહાર નો ભેદ ભુલાઈ જાય છે. આવીજ સ્થિતિ રાજા આશકરણ ની થયેલ હતી. આ અવસ્થા માં ભક્તને ઘર માં રહેવાનું અનિવાર્ય હોતું નથી. ભગવાન ના વિરહ ના તીવ્ર તાપ માં એવા ભક્ત ક્યારેક ઘરનો ત્યાગ કરીને બહાર પળ નિકળી જાય છે, જેની તેને પોતાને પળ ખબર પડતી નથી.

આવા ભક્ત માટે શ્રીમહાપ્રભુજી નિબંધ ગ્રંથ ના સર્વનિર્ણય પ્રકરણ મા આજ્ઞા કરે છે તેમ તે દેહ પડે ત્યાં સુધી કેવલ શ્રીકૃષ્ણ માં જ પોતાના મનને એકાગ્ર કરી ને રહે છે. એવી અવસ્થા માં ભાગવત-પ્રેમ ના પ્રબલ પ્રવાહના કારણે તે સ્ત્રી, પુત્ર, સ્વજન, પ્રાણ, વૃત્તિ આદિમાં થી અલિપ્ત થઈ જાય છે. ત્યારે તેને ગૃહત્યાગ ઉચિત લાગે છે. તેના કારણે સુબોધિનિજી મા શ્રીમદાચાર્યચરણ આજ્ઞા કરે છે - "ગૃહસ્થિતેરુત્કૃષ્ટત્વં ન ભગવદીયત્વ માત્રેણ કિન્તુ ભગવતા સહ સ્થિત્યા ભગવત કાર્યાર્થ વા અન્યથા ન સ્થાતવ્યમ", (સુ. ૩-૧-૨) અર્થાત પોતાનું ભગવાદીયપણુ એ ઘરમા રહેવાનો સ્વસ્થ, સાચો, દોષરહિત હેતુ નથી, કિન્તુ ભગવાન ની સાથે રહેવું અથવા ભગવત સેવા માટે રહેવું એજ ઉત્કૃષ્ટ હેતુ છે. અન્યથા ગૃહત્યાગ જ ઉચિત છે.

(ડૉ. જયેન્દ્ર સોની)

